

Олег ПАВЛИШИН

**Дилема ідентичності, або історія про те,
як «латинники» (не) стали українцями/поляками
(Галичина, середина XIX – перша половина XX ст.)^{*}**

«Не дивуйся, миlíй друже, що я ляшку полюбив,
бо серденку то байдуже, хто яким ся уродив!»
(З народної пісні початку ХХ ст.)

Латинниками в Галичині XIX – першої половини ХХ ст. називали селян римо-католицького обряду, котрі у повсякденному житті розмовляли українською^{**}. Ця категорія селян не вписувалася у домінантну схему означення національної належності місцевого населення, де греко-католики з розмовною українською вважалися «русинами» (українцями), натомість польськомовні римо-католики – поляками.

Питання латинників: їхня кількість, ідентичність та ставлення до українського руху фрагментарно обговорювалося в національному дискурсі першої чверті ХХ ст. Селян-латинників згадували у своїх публікаціях Володимир Барвінський¹, Юліан Бачинський², Володимир Охримович³ та Степан Томашівський⁴. Пізніше їх чисельність та ідентичності спробували оцінити Володимир Кубійович⁵ та Іван Німчук⁶. Джон Пол Химка проаналізував листи окремих

* Головні тези статті автор виголосив на «European Central Slavic Conference» (Перемишль, 9–10 липня 2012 р.).

** На Підляшші та Холмщині тих, хто перейшов з православ'я на римо-католицтво, називали «калакутами».

¹ Барвінський В., *Досліди з поля статистики*. У Львові, 1901 («Літературно-наукова бібліотека». Ч. 17).

² Бачинський Юліян, *Гльосси*. Львів: Накладом Редакції «Іскри», 1904, 66–76.

³ [Охримович Володимир], *Русини-латинники. Нарис*. Написав В. О. Львів: Накладом автора, 1912.

⁴ Томашівський С., Просвітні видавництва (Замітки й бажаня), *Перший Український Просвітно-Економічний Конгрес уладжений Товариством «Просвіта» в сороклітє за-сновання у Львові в днях 1 і 2 Лютого 1919 року*. Протоколи і Реферати зредагували Д-р Іван Брик і Д-р Михайло Коцюба. Львів, 1910, 106.

⁵ Кубійович Володимир, *Західні Українські Землі в межах Польщі 1920–1939 (Етнографічні відношення)*. Чікаго; Нью Йорк, 1963, 12–13; Його ж, *Латинники, Енциклопедія українознавства*. Перевидання в Україні. Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1994. Т. 4, 1259.

⁶ І. Н. [Німчук Іван], Ще раз про львівських римо-католиків, *Краківські Вісни*. 1943. 18 квітня, 2.

селян-латинників до часопису «Батьківщина»⁷. На локальному матеріалі намагався з'ясувати специфіку національної свідомості латинників кінця XIX – початку XX ст. Володимир Осадчий⁸. У сучасній українській історіографії про латинників згадують Любов Сливка⁹ та Петро Чорній¹⁰.

Завданням цього тексту є з'ясування суті проблеми галицьких латинників: їх походження та стосунок до українського та польського національних рухів; якою була практика розв'язання дилеми національної ідентичності латинників.

Колоністи чи автохтони? Існують різні версії щодо походження латинників. В. Кубайович висловив думку, що частина з них походила з прибулих до Галичини етнічних поляків-колоністів, котрі в умовах традиційного суспільства українізувалися в мовному та етнографічному плані¹¹.

Проте відомо, що історія Римо-Католицької Церкви в Україні сягала XIII ст., коли в Києві було закладено монастир ірландців-бенедиктинців¹². Однак більшого поширення католицизм тут не набув, допоки експансію з Заходу розпочала Польща.

На галицьких землях поява більшої кількості римо-католиків пов'язана з рухом осадництва, який творив нові «латинські» парафії у Львівській та Перемиській дієцезіях. Протягом XIV–XVIII ст. на цих територіях було утворено 315 римо-католицьких парафій (XIV ст. – 36, XV ст. – 87; XVI ст. – 67; XVII ст. – 70; XVIII ст. – 55). Відповідно наприкінці XVIII ст. тут налічувалося близько 600 000 осіб латинського обряду, що становило майже 30% від усього населення¹³.

Казімеж Піонтковський стверджував, що польські селяни переходили на українську мову («рушилися») з тієї причини, що «руська» народна культура була багатшою і сильніше скристалізованою, аніж польська. Цю перевагу їй надавали багатство народних пісень і орнаментика. Польський селянин часто підлягав тим впливам і обирав українську ідентичність. «Латинське» віровизнання, за словами Піонтковського, слабо обороняло польського се-

⁷ Himka John-Paul, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*. Edmonton, 1988, 206–213.

⁸ Osadczy Włodzimierz, *Stosunki międzyobrądkowe a kwestia narodowa w Galicji Wschodniej w XIX i poczatku XX wieku*, *Polska-Ukraina 1000 lat sasiedstwa* / Pod redakcja Stanisława Stepnia. Przemysł, 2000. T. 5: Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele Powszechnym, 79–86.

⁹ Див.: Сливка Любов, *Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 pp.)*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009, 51–53, 127–132.

¹⁰ Див.: Чорній Петро Ігорович, *Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 pp.): демографічні та етнокультурні процеси*: автореф. дисерт. канд. іст. наук: 07.00.05. Львів, 2011, 8–9.

¹¹ Кубайович Володимир, *Західні Українські Землі в межах Польщі 1920–1939*, 12.

¹² Ягельський Іван, «Русь римського закону» (Про походження Українців-латинників історична розвідка), *Нова Зоря*. Львів, 1934. 7 січня. Ч. 1, 9.

¹³ Piątkowski Kazimierz, *Rozwój stosunków wyznaniowych i narodościowych Małopolski Wschodniej. Materiały dla celów pracy społecznej*. Lwów, 1936, 4–5.

лянина від зміни ідентичності. До того ж тут була мала кількість костелів і римо-католицького духовенства. Найбільше польські селяни українізувалися в тих громадах, де більшість мешканців була українцями і процес «рушення» був тим більше поширеній, чим менше римо-католиків мешкало в селі¹⁴.

Натомість Ю. Бачинський підкреслив, що нічого не вказувало на польське походження латинників: вони не плекали польських народних звичаїв, обрядів або пісень, що зазвичай віками зберігаються в традиційному суспільнстві¹⁵. Питома вага колоністів серед римо-католиків Східної Галичини була зaledве 20%¹⁶. В. Охримович також стверджував, що більшість латинників походили саме від греко-католиків, які з тих чи інших причин перейшли в римо-католицьку конфесію¹⁷.

Зміна обряду. Упродовж XV–XVI ст. з православного на римо-католицьке віровизнання перейшла насамперед руська шляхта, дідичі та магнати. Мелетій Смотрицький в опублікованому 1610 р. творі «Тренос» назвав десятки родів руської православної знаті, які перейшли в римо-католицьку конфесію¹⁸.

Утім, вже тоді зміна обряду не означала необоротну полонізацію. Показовим є описаний В'ячеславом Липинським сюжет про соратника Богдана Хмельницького Станіслава Михала Кричевського, православні предки якого прийняли латинський обряд ще наприкінці XVI – на початку XVII ст. Однак у добу Хмельниччини цей шляхтич повернувся у православну віру і став в оборону «народу руського»¹⁹. Знатні роди Вербицьких, Гербуртів та ін. асимілювалися у польському середовищі пізніше. На час укладення Берестейської унії вони ще ототожнювали себе з русинами²⁰. Подвійні ідентичності шляхти впродовж XVI–XVII ст. в контексті її конфесійної належності досліджувала Наталя Яковенко²¹.

Станіслав Закревський звернув увагу на інше тогочасне явище – масове «рушення» польських селян, які прибували до Русі після козацьких воєн. На прикінці першої четверті XVIII ст. місцеві римо-католицькі єпископи скаржилися

¹⁴ Ibid., 6.

¹⁵ Бачинський Юліян, *Гльосси*, 67–68.

¹⁶ Там само, 70. За даними Олександра Мицюка, впродовж 1880–1910 рр. до Східної Галичини прибуло 318 589 польських колоністів (Мицюк О., Националізм в аграрній політиці в Середній Європі, *Літературно-Науковий Вістник*. Львів, 1927. Кн. XII. За грудень, 333).

¹⁷ [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 8, 22.

¹⁸ Див.: Порфирій Кирилович Яременко, *Мелетій Смотрицький. Життя і творчість* / Академія наук Української РСР; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наукова думка, 1986. С. 23.

¹⁹ Липинський В'ячеслав, *Твори. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького* / Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського. Історична секція. Редактор Лев Р. Білас. Філадельфія, 1980, 247–249, 313–315.

²⁰ Ягельський Іван, «Русь римського закону», 9.

²¹ Див.: Яковенко Наталя, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ: Критика, 2002, 13–79.

Апостольському престолові на масові переходи польських селян в уніяцьку конфесію²².

Українська дрібна шляхта Галичини залишилася вірна своєму народові, зберігши конфесійну та мовну ідентичність²³. Однак частину галицької дрібної шляхти можна кваліфікувати як латинників. Так, у селах Винятинці, Щипівці, Цапівці, Угриньківці і Хартанівці Заліщицького повіту, а також у Жураках та Старуні біля Богородчан дрібна шляхта, яка належала до римо-католицького обряду, розмовляла українською²⁴.

Упродовж XIX – на початку XX ст. в Галичині ширші верстви міщан та селян переходили вже з греко-католицької конфесії в римо-католицьку. Цей процес здійснювався за підтримки польської інтелігенції, органів австрійського краївого самоврядування та державної влади й римо-католицького духовенства²⁵. Останні здійснювали зміну обряду (т. зв. душехватство) у такий спосіб: дітей греко-католиків хрестили в костелах із записом в парафіяльні метрики. Спонукали переходити на латинський обряд також і дорослих українців.

Папа Урбан VIII видав 1624 р. декрет, що забороняв без дозволу Апостольського престолу змінювати обряд. Це рішення було повторно оголошене 1802 р. Папою Пієм VII. Австрійський уряд завдяки старанням зацікавлених кіл видав 1818 р. розпорядження, яке дозволяло переході з грецького на римський обряд без папського дозволу в надзвичайних ситуаціях²⁶. Втручання цивільної влади в церковне життя лише загострило міжконфесійний конфлікт. Зрештою, Папа Пій IX видав бреве до обох львівських архієпископів, закликаючи їх до порозуміння. На заклик Апостольського престолу зверхники конкурувальних конфесій приїхали до Рима й підписали там 17 липня 1863 р. конкордію, яка узгодила відносини поміж Церквами в Галичині. Конгрегація для розширення Віри оголосила конкордію, підтверджену Папою 6 жовтня 1863 р. Невдовзі єпископи обох обрядів оприлюднили відповідний документ пастирськими листами в своїх дієцезіях²⁷.

Головні правила конкордії були такими.

1. Ні кому не дозволяється переходити з обряду в обряд без дозволу Апостольського престолу.
2. Жоден священик не має права хрестити дітей іншого обряду, за винятком надзвичайної ситуації (загроза смерті дитини, суворість зими,

²² Zakrewski Stanislaw, Polacy i Rusini na Ziemi Czerwieńskiej w przeszłości, Romer E., Zakrewski St., Pawłowski St. *W obronie Galicyi Wschodniej*. Lwów, MCMXIX, 47.

²³ Див.: Сливка Любов, *Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 pp.)*, 51–53, 127–132; Пачовський Василь, Українська дрібна шляхта, *Життя і Знання*. Львів, 1937. Листопад. Ч. 11, 308–332.

²⁴ Сливка Любов, *Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 pp.)*, 138.

²⁵ Дослідь зъ поля статистики, *Дѣло*, 1882. 24 листопада (6 грудня). Ч. 91, 1–2; М. К. [Коновалець Мирон], Перетягане на латинство, *Нива*. Львів, 1914. 15 лютого. Ч. 1–3, 63.

²⁶ Начеркъ Исторіи Унії Рускої Церкви зъ Римомъ. Львівъ: Накладомъ Комитету ювілейного, 1896, 103.

²⁷ Там само, 104.

віддалення місця чи складність шляху), яка би перешкодила власному священику охрестити дитину. Хрещення за таких обставин не означає зміни обряду й не є жодним приводом для такої зміни.

3. Сповідатися дозволено в обох обрядах. Але Святе Причастя можна приймати тільки у своєму обряді (латинники в одному виді на прісному; греко-католики – у двох видах на заквашеному хлібі).
4. Вінчати подружню пару повинен парох нареченої. Цієї практики слід дотримуватися й у мішаних подружжях, коли один із заручених є грецького обряду, другий – латинського. Виняток дозволяється тоді, коли б обоє заручених просили дозволу вінчати їх в тому чи іншому обряді всупереч церковному правилу.
5. Дітей мішаних шлюбів слід виховувати в обряді батьків відповідно до статі.
6. Якщо хворого не може наділити Святыми Тайнами священик власного обряду, то Елеопомазання може здійснити священик іншої конфесії. Святе Напуті (Причастя на дорогу до вічності) має подавати хворим тільки священик його обряду. Якщо такий відсутній, тоді хворому дозволяється відповідне своєму обряду Святе Причастя отримати від священика іншого обряду.
7. Ані хрещення священиком іншого обряду, здійснене в невідкладній потребі, ані сповідь, ані Святе Причастя, прийняті з іншого обряду, ані Таїнство Елеопомазання від священика іншого обряду, отримане в разі смерти, не можуть означати переход з одного обряду на інший²⁸.

Таким чином, зміна обряду після конкордії стала досить складною процедурою. Андрій Василик, який походив з мішаної родини (батько греко-католик, мати – римо-католичка), пригадував, як він просив своїх батьків перевести його на «польську» релігію в перемиській гімназії. Утім, навіть після настійних прохань батьків хлопця у римо-католицького єпископа, їм не вдалося домогтися такого переходу²⁹.

Однак згідно з законом від 25 травня 1868 р., який урегульовував віроповідні відносини громадян держави, кожна особа після 14 років мала право вільного вибору конфесії, і влада повинна її вибір охороняти. Для переходу необхідно було заявити про це в органах місцевої адміністрації. Остання мала повідомити відповідну релігійну громаду, яку заявник залишив. При вступі до новообраної Церкви чи релігійного товариства особа зобов’язана була особисто заявити про це його настоятелю чи душпастирю³⁰.

Римо-католицьке духовенство скористалося з відповідного закону й, оминаючи постанови конкордії, впровадило практику, що була не зовсім легі-

²⁸ Там само, 104–105 (прим.).

²⁹ Василик Андрій, Колія життя (Записки залізничника. Фрагменти) / Публікація Юрія Кордуби, Біль. Альманах. Ч. 5–6. Львів: Поклик сумління, 1995, 40.

³⁰ Зборникъ законовъ администраиційныхъ уложивъ Дръ. Дамянъ Савчакъ. Львовъ: Накладом автора, 1893. С. 117–119.

тимною з канонічного боку – зміну конфесії на підставі письмової заяви до місцевого староства чи магістрату. Такі питання залагоджували протягом кількох днів³¹. Практику душехватства із залученням староства застосували в селах Боднарів, Підмихале і Бережниця. У селі Руда римо-католицький священик Тжопінський з дозволу староства повінчав у латинському обряді майже половину парохіян греко-католиків³². Старство в Ярославі для оголошення переходу в латинський обряд скористалося документацією перепису населення³³.

Урядники-поляки вимагали від претендента греко-католика переходу в римо-католицьку конфесію, висуваючи це як умову прийняття на державну службу. «Русина» могли не помістити до шпиталю, лісничий міг не продавати дров тощо³⁴. Насамперед «душехватство» практикувалося у Львові, інших містах та містечках та в парохіях передмість, двірських обшарах, публічних добродійних установах. Пізніше поширилося на села³⁵.

1870 р. Перемиську єпархію збурила звістка, що громада села Щавник Мушинського деканату, яка мала в своєму складі понад 500 мешканців, вирішила перейти в римо-католицький обряд. Причина такого несподіваного рішення мала суто матеріальний характер. Селяни хотіли в такий спосіб уникнути сплати значних коштів на будівництво матірної парохіяльної церкви у селі Злоцьке³⁶.

У січні–лютому 1913 р. під час зміни греко-католицького пароха в селі Новосілкі Золочівського повіту на латинський обряд перейшли 60 парохіян³⁷. Відомі випадки, коли конфесію змінили цілі села: Ганачів та Ганачівка Бібрецького повіту, Маловоди Підгаєцького повіту. Та не було зафіковано жодної ситуації, щоби ціле село перейшло з латинського в греко-католицький обряд³⁸. Натомість відомий інший резонансний випадок, коли 800 мешканців села Гнилички Заразького повіту звернулися із заявою до консисторії, що вони переходятять у православну віру³⁹.

³¹ Католик, Причинки до мартирольгії Русинів-уніятів в Галичині, *Нива*. 1912. 15 березня. Ч. 6, 203.

³² Яцишин Петро, о., Міжобрядові непорозуміння в східній Галичині, *Нива*. 1912. 1 квітня. Ч. 10, 320.

³³ Католик, Причинки до мартирольгії Русинів-уніятів в Галичині, *Нива*. 1912. 15 березня, 203.

³⁴ М. К. [Коновалець Мирон], Перетяганє на латинство, *Нива*. 1914. 15 лютого. Ч. 1–3, 64.

³⁵ Там само, 63.

³⁶ Правдолюбець, Изъ Перемышльской епархіи. (Переходы на лат. обряд), *Слово*. Львовъ, 1870. 28 марта (9 Апрѣля). Ч. 25, 3; Изъ Перемышльской епархіи. (Еще о поводахъ перехода дочерной громады Щавника въ Мушинскомъ деканатѣ на лат. обряд), *Там само*. 25 Апрѣля (7 Мая). Ч. 32, 2–3.

³⁷ Як написав анонімний кореспондент: «Новий парох аж за голову взявся, коли одержав від старости таку купу повідомлень» (М. К. [Коновалець Мирон], Перетяганє на латинство, 64).

³⁸ [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 22.

³⁹ Новинки. Переходъ на православіе, *Дѣло*. 1881. 23 грудня (4 січня 1882) Ч. 99, 3.

«Душехватство» вчиняли римо-католицькі священики і монахи⁴⁰. Чинниками й водночас наслідками латинізації були приниження східного обряду, зневаження греко-католицького священика порівняно з римо-католицьким, більша прихильність і матеріальна підтримка останніх з боку дідичів-коляторів⁴¹.

Негативне ставлення до східного обряду спостерігалося навіть на рівні школи⁴², де польські діти кипили з українських виразами на кшталт: «*Rusiny gałgany sprzedali organy, za zbanek maślanki do kukurudzianki*»⁴³. Часом наслідком такої зневаги було зречення обряду, інколи – навпаки, ситуація спричиняла формування негативних міжконфесійних та міжнаціональних стереотипів.

Водночас були й свідомі, добровільні переходи в інший обряд, але таких було порівняно мало⁴⁴. Отець Филимон Тарнавський згадував, що доволі часто римо-католицькі та греко-католицькі священики доходили порозуміння, щоб акти про зміну обряду в письмовому вигляді подавалися до відповідного пароха⁴⁵. Найбільш потужна агітація за перехід на латинський обряд відбувалася наприкінці першого десятиліття ХХ століття⁴⁶. Інтенсивність таких переходів зросла, зокрема, у всіх львівських парафіях після замаху Мирослава Січинського на намісника Галичини Анджея Потоцького⁴⁷.

Греко-католицькі священики також практикували «душехватство», але менш успішно. Загальний баланс зміни конфесії в Галичині був таким: українці «латиницілися» більше, поляки «рушилися» менше⁴⁸.

У Буковині, де було обмаль греко-католицьких парафій, бракувало й уніяцьких храмів. Зокрема у Вашківцях до 1884 р. богослужіння відбувалося

⁴⁰ Мішко Степан, Др., Історія Теребовельщини, *Теребовельська Земля. Історично-мемуарний збірник* / Редакційна Колегія: Іван Винницький – головний редактор, Др. Василь Палідвор, Др. Роман Криштальський, інж. Юліян Фріз – члени. Ню Йорк; Париж; Сідней: Торонто, 1968 (Український архів НТШ. Т. ХХ), 74.

⁴¹ а. а., На пекучі теми, *Нива*. 1909. 1 цвітня. Ч. 7. С. 263; *Бачинський Юліян, Гльосси*. С. 68–69; Католик, Причинки до мартирольогії Русинів-уніятів в Галичині, 202, 204–206; Мішко Степан, Др., Історія Теребовельщини, 74.

⁴² М. К. [Коновалець Мирон], Перетягане на латинство, *Нива*. 1914. 15 лютого. Ч. 1–3, 63.

⁴³ Католик, Причинки до мартирольогії Русинів-уніятів в Галичині, *Нива*. 1912. 15 березня. Ч. 6, 204.

⁴⁴ а. а., На пекучі теми, *Нива*. 1909. 1 цвітня. Ч. 7, 265.

⁴⁵ Тарнавський Филимон, *Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і в першій декаді XX сторіччя* / Упорядкували і зредагували: д-р Анатоль Марія Базилевич, Роман Іван Данилевич. Торонто: Українське видавництво «Добра Кінжка», 1981, 220.

⁴⁶ Католик, Причинки до мартирольогії Русинів-уніятів в Галичині, 201.

⁴⁷ Демкович-Добрянський Михайло, *Потоцький і Бобжинський Ціарські намісники Галичини 1903–1913*. Рим, 1987 (= Видання Українського Католицького Університету св. Климентія Папи. Т. LIX), 44.

⁴⁸ [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 9.

в костелі⁴⁹. Тут римо-католицькі священики так наполегливо прихиляли на свій бік місцевих греко-католиків, що третя частина тамтешніх латинників походила від тих, що змінили обряд⁵⁰.

Подібною була ситуація в підросійській Холмщині. Після того, як царський уряд скасував унію, багато уніятів змушені були перейти на православ'я, хоча частина залишилася вірною католицизму. Римо-католицьке духовенство взяло непокірних уніятів під свою опіку й таємно вдовольняло їхні релігійні потреби. Духовна опіка здійснювалася разом із полонізаційною роботою, у якій римо-католицькі священики досягли значного успіху. Коли в Росії указом від 17 квітня 1905 р. було дозволено вільний вибір віросповідання, до римо-католицької конфесії перейшли близько 120 000 колишніх уніятів⁵¹.

Змішані подружжя. В. Охримович стверджував, що найбільше латинників продукували змішані родини⁵². В австрійській Галичині, за офіційною статистикою, кожний десятий українець одружувався з полькою, а кожна десята українка брала за чоловіка поляка. В українській частині краю співвідношення одруженъ було більш разочим. Кожна третя жінка латинського обряду одружувалася із чоловіком грецького обряду, а кожен третій римо-католик брався з жінкою греко-католичкою. Отже, на 100 християнських подружжів пар краю в 64-х обоє з подружжя були греко-католиками; у 19-ти чоловік і жінка – римо-католики; 16 пар було мішаних, де одна сторона – греко-католик, друга – римо-католик. Як наслідок, третина усіх римо-католиків Східної Галичини початку ХХ століття були вихідці з мішаних родин⁵³.

Як уже було сказано, церковний канон вимагав, щоб у мішаних сім'ях доньку хрестили в обряді матері, а сина – за конфесійною належністю батька⁵⁴. Однак на практиці цього правила не завжди дотримувалися. Наприклад, майбутній польський маршал Едвард Ридз народився в змішаній сім'ї в Бережанах. Його мати – українська міщенка з дому Баб'як, як і дід, була греко-католичкою. І самого Е. Ридза наперекір канону хрестили у церкві. Лише пізніше його бать-

⁴⁹ Ших Іван, Історія Церковної Унії на Буковині від початку її засновання аж до 1901 року, *Нива*. 1907. 15 вересня. Ч. 18, 558. Греко-католики користувалися костелом і в Заставній (Там само, 561).

⁵⁰ Там само, 559.

⁵¹ [Кріп'якевич Іван], *Холмищина* / Виданнє Союза Визволення України. Львів: Накладом «Союза Визволення України», 1915, 25; З церковного життя. Відділене Холмищини і Підлісся від Польського королівства, *Нива*. 1907. 1 січня. Ч. 1, 16. В. Окунь стверджував, що 1905 р. в римо-католицьку віру на Холмищині перейшло близько 200 000 українців (Окунь В. Русини-латинники (З приводу папського декрету з 13 жовтня 1906), *Діло*. 1907. 15 (28 січня). Ч. 11, 1).

⁵² [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 19. Дописувач «Ниви» вважав, що треба повчати, щоб мішаних подруж не було (а. а., На пекучі теми, *Нива*. 1909. 1 цвітня. Ч. 7, 265).

⁵³ [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 19.

⁵⁴ Такого правила дотримувалися, зокрема, у с. Гостів на Станиславщині (див.: Петришин В. Ще про село Гостів, *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини* / Наукове Товариство ім. Шевченка. Ред.-упорядник: Микола Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. Т. II (= Український архів. Т. XXIX), 555.

ко «переніс метрику до костела і він став поляком»⁵⁵. Всупереч правилу в костелі охрестили майбутню дружину Євгена Петрушевича – Леокадію Кордулу Пуніцьку, хоча її мати, з роду Коцюба, була греко-католичкою⁵⁶. Так само в родині А. Василика (батько – греко-католик, мати – римо-католичка) – з п’ятьох дітей лише старшого сина хрестили в церкві, а трох доньок і наймолодшого сина – в костелі⁵⁷.

Частіше в мішаних родинах, з порушенням правила, хрестили в латинському обряді дівчат від матерів греко-католицького віровизнання. Тут вирішальну роль відігравало домінування чоловіка римо-католика чи наполягання римо-католицького пароха⁵⁸. Таку тенденцію пояснив Мирон Коновалець: «*Ніде правди діти, але вже так майже з правила було, що коли греко-католик женився з римо-католичкою то вона скоріше чи пізніше перетягнула його «на своє». Ще скоріше діялося те якщо греко-католичка виходила заміж за римо-католика. Вона звичайно переходила на католицизм перед вінчанням, щоби «пан молоди» не потребував компромітуватися і не мусів брати шлюб у церкві, бо за канонічним правом, коли римо-католик брав за жінку греко-католичку, мусів вінчатися в греко-католицькій церкві і навпаки, коли греко-католик женився з римо-католичкою мусів брати шлюб у костелі*»⁵⁹.

Автор публікації в «Ниві» зауважив: «*В мішаних обрядово супружествах рідко лучає ся, щоби Поляк пішов до церкви, противно Русини скоріше пійдуть до костела. А вже чистий Поляк, то справді біль круж в церкві*»⁶⁰.

Польська дослідниця Анна Крохмаль дослідила динаміку мішаних шлюбів у Перемишлі впродовж 1918–1939 рр. Як не парадоксально, найбільший їх відсоток: відповідно 23,8% в латинській катедрі і 56,5 – у греко-католицькій припав на 1919 р., час українсько-польської війни⁶¹. Таку тенденцію важко

⁵⁵ Чернецький Антін, З мого життевого шляху (Уривок із спогадів), Альманах «Молодої України» Спогади про гімназійні гуртки в Бережанах. Бережани; Мюнхен; Нью-Йорк, 1954, 106.

⁵⁶ Див.: Павлишин Олег, Євген Петрушевич (1863–1940). *Ілюстрований біографічний нарис* / Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка; Програма дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика. Львів: Манускрипт–Львів, 2013, 33, 59.

⁵⁷ Василик Андрій, Колія життя (Записки залізничника. Фрагменти) С. 38. А. Василик пояснював батькову національну ідентичність так: «Якщо мій покійний батько, виступивши з війська, де були самі українці, першого сина хрестить у церкві, значить мав тоді свідомість національну, або, може, так скажу силу гравітаційну до свого обряду. Однак з часом під впливом шовіністичного наставлення товаришів по службі і оточення, а передусім жінки, котра була побожною, ходила до костелів і належала до різних костельних товариств, свідомість його опускає, він стає інертним, хотя до смерти не вирікається сего, що він русин» (Там само).

⁵⁸ Католик, Причинки до мартирольгії Русинів-уніятів в Галичині, 202–203.

⁵⁹ Мирон К. [Коновалець Мирон], Мішані подружжя, *Краківські Вісті*. Краків, 1943. 1 квітня. Ч. 68, 2.

⁶⁰ Католик, Причинки до мартирольгії Русинів-уніятів в Галичині, 205.

⁶¹ Krochmal Anna, *Konflikt czy współpraca? Relacje mendzy duchowienstwom lacinskim i grecokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918–1939*. Lublin, 2001, 79. Вищенаведену

пояснити. Можна припустити, що у таких ситуаціях ішлося про специфічну стратегію виживання в період міжнаціонального збройного конфлікту.

Локалізація громад латинників та розмовна мова. На підставі перевісів населення віросповідана карта Східної Галичини мала досить строкатий вигляд і не засвідчувала тотальної переваги українців. Із загальної кількості 3 746 сільських громад було 1 547 таких, де греко-католики становили понад 90 відсотків мешканців, і лише в 3 004-х громадах греко-католиків було понад 50 відсотків. Отже, власне греко-католицьких громад було менше половини (майже 42 відсотки), громад переважно греко-католицьких було 4/5 (майже 80 відсотків).

У 742 громадах (20%) греко-католиків було менше. Між ними налічувалось 477 громад, де римо-католики становили більшість місцевих мешканців. Okрім того, у 414-ти громадах римо-католики становили менше половини мешканців, але понад 30%⁶².

Мовна карта, згідно з урядовою статистикою, була ще строкатішою, але це, як стверджував В. Охримович, було наслідком фальшування статистики. На його думку, насправді було якраз навпаки – тогочасна мовна карта Східної Галичини мала більш цілісний вигляд, аніж конфесійна: «Є цілий ряд громад, в яких латинники становлять абсолютну більшість людності, але говорять виключно або переважно по українськи»⁶³.

Учений називав такі громади: Просівці, Нетреба, Стриївка, Сенява, Яцівці, Климківці, Курники (повіт Збараж); Коуктківці, Серединці (повіт Тернопіль); Скалат Старий, Тарноруда, Полупанівка, Красне, Хмелиска, Галущинці, Росоховатець, Дорофіївка (повіт Скалат); Майдан, Вільхівчик і Личаківці (повіт Гусятин); Варварині, Млиниска, Loшнів, Плебанівка, Налуже, Струсів (повіт Теребовля); Слобідка Мушкатовецька (повіт Борщів); Бураківка (повіт Заліщики); Бичківці, Вигнанка і Білій Potік (повіт Чортків); Баранівка, Куропатники, Бутилів, Дмухавець, Таурів, Теофіпілька, Вікторівка (повіт Бережани); Березівка, Коростянин, Звенигород, Петликівці Старі (повіт Бучач); Загайці, Коржова, Доброволя, Соколів, Білокерниця, Волиця, Завадівка, Маловоди (повіт Підгайці); Ганачів, Ганачівка, Біле, Пленіків, Майдан Липовецький, Глібовичі Свірські (повіт Перемишляни); Тарнавиця Пільна, Богородичин (повіт Товмач); Кончаки Старі (повіт Станиславів); Паликорови, Паньківці (повіт Броди); Опаки (повіт Золочів); Обидів (повіт Камінка Струмилова); Волове, Старе Село (повіт Бібрка); Кузьмина, Розпуте (повіт Добромиль); Солина (повіт Лісько); Радохонці (повіт Мостиська); Мякиш Старий (повіт Ярослав)⁶⁴.

статистику мішаних шлюбів у Перемишлі у 1918–1939 pp. у формі таблиці також див.: Stefan Stanisław, Etniczność galicyjskiego miasta. Przemyśl – dzieje wielokulturowości, jej utrata i próby odbudowy, Galicyjskie spotkania 2006. Tom studiów pod redakcją prof. dr. hab. Ursuli Jakubowskiej. Warszawa; Kalisz, 2006, 28.

⁶² [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 15.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само, 15–16.

Значно більше було громад, де поряд з українцями греко-католицького обряду мешкали понад кількасот латинників, що розмовляли поміж собою лише українською. Зокрема, так було у селах довкола Львова: Пустомити, Зарудці, Костиїв, Милятичі, Каменопіль Львівського повіту; Лагодів, Задвіре, Коросенко, Куревичі та Чемеринці Перемишлянського повіту⁶⁵.

Наведену локалізацію можна зіставити зі спогадами, опублікованими в регіональних збірниках НТШ. Їхня редакція, збираючи інформацію про села регіону, внесла в анкету респондентів-земляків питання про латинників та змішані подружжя. Тож ряд авторів відзначили присутність в їхніх рідних селах селян римо-католицького віросповідання та їхню розмовну мову. Маємо відомості про подільські села т. зв. Чортківської округи. Про громаду Давидківці згадували так: «Латинники досить численні в селі, мали костел, до якого доїжджав священик, а також свої організації які одначе не проявляли більшої діяльності. До першої війни місцеві латинники і мішані подружжя розмовляли тільки українською мовою»⁶⁶. Стара Ягольниця: «Латинники говорили тільки українською мовою і ходили до церкви»⁶⁷; Росохач: «Латинники і мішані подружжя розмовляли українською мовою»⁶⁸.

Так само у збірнику сказано про латинників у селах: Улашківці⁶⁹, Свидова⁷⁰, Полівці⁷¹, Коцюбинці⁷², Оришківці⁷³, Тудорів⁷⁴ та ін. Аналогічну інформацію маємо про селян-латинників з сіл Підгаєчини: Волошина⁷⁵, Заставче⁷⁶, Маловоди⁷⁷ та Мужилів⁷⁸.

⁶⁵ Там само, 16.

⁶⁶ Смеречинський Лев, Давидківці, *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики* / Редакційна Колегія: Ольга Соневицька, Богдан Степанович, д-р Роман Дражньовський. Ню Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1974 (= Український Архів. Т. XXVI), 236.

⁶⁷ Рижак Петро, Цибульській Іван, Стара Ягольниця, *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*, 248.

⁶⁸ Брагар Василь, Росохач, *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*, 240.

⁶⁹ Ванджура Марія, Сулима Михайло, Улашківці, *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*, 242.

⁷⁰ Ванджура Марія, Свидова, *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*, 254.

⁷¹ Подолянка, Полівці, *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*, 256.

⁷² Бала Йосиф, Кобилянська Варвара, Коцюбинці, *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*, 324.

⁷³ Костів Павло, Стельмащук Теодор, Оришківці, *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*, 341.

⁷⁴ Бріль Степан, Осипів Григорій, Тудорів, *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи*, 345.

⁷⁵ Осадца А., Волошина, *Підгаєцька Земля. Історично-мемуарний збірник* / Головний редактор: проф. Тарас Гунчак. Детройт; Ню Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980 (= Український Архів. Т. XXIV), 441.

⁷⁶ Зацухний М., Про село Заставче і його мешканців, *Там само*, 517.

⁷⁷ Оніхрів М., Маловоди, *Там само*, 538.

⁷⁸ Саляк Я., Мужилів, *Там само*, 554.

В. Осадчий проілюстрував перевагу україномовних римо-католиків у селах Котів, Шибалин, Хоробрів Бережанського повіту; Коцюбинці, Котівка і Майдан Гусятинського повіту; Біла і Кутківці Тернопільського повіту⁷⁹. Таким чином, у мовному плані в сільських громадах Східної Галичині українці істотно переважали поляків.

За спогадами Адольфа Слижка, мати якого була німецького роду, в костелі говорилося по-польськи, а вдома – по-українськи⁸⁰. Римо-католики розмовляли переважно українською мовою не лише в селях, але й у містечках. Так було на початку ХХ ст. у Кутах Снятинського повіту. Микола Секретар пригадував: «Так як у всіх, поляків і вірмен, що в Кутах народилися і виростили, говорилося по «руськи». Аж ученики середніх шкіл приїздиючи додому, заучували своїх родичів, братів і сестер польської, «панської» мови і вліплювали їм почуття польськості. Але ці самі ученики, коли ходили з нами до кутської нормальної школи, ніколи по польськи не говорили, бо не знали говорити. Старі вірмени говорили з собою по вірменськи тоді, коли хотіли, щоб діти іх не розуміли»⁸¹. Очевидно, в описаній ситуації йдеться не про інтелігенцію, яка розмовляла переважно польською, але лише про міщан-ремісників, купців чи рільників, котрі найбільше контактували з україномовними селянами.

Чисельна динаміка. Загальна кількість латинників Галичини в XIX – першій половині ХХ ст. не мала сталого характеру й не корелювала з природним приростом населення. З одного боку, існувала нерівномірна динаміка переходів з обряду на обряд. З другого, – процес латинізації міг мати й зворотний характер: частина латинників «польщилася», а друга частина в наступних поколіннях «вертала на лоно руської церкви»⁸².

Перед Першою світовою війною дослідники визначали чисельність латинників на підставі урядових переписів населення. Учені використовували різні способи підрахунку, беручи за основу статистичні дані по окремих громадах. Тож їхні цифри могли відрізнятися.

Володимир Барвінський, зокрема, стверджував, що на підставі переписів 1857 р. (результати були оприлюднені 1859 р.) та 1869 р. в Галичині налічувалося близько 200 000 «Русинів латинського обряду, що язиком, звичаями

⁷⁹ Osadczy Włodzimierz, Stosunki międzyobrądkowe a kwestia narodowa w Galicji Wschodniej w XIX i poczatku XX wieku, 80.

⁸⁰ Слиж Адольф, «Мої літа». Спогади / Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка; Програма дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика. Львів: Манускрипт–Львів, 2014 (= Бібліотека «України модерної», серія «Спогади, щоденники, інтерв'ю». Ч. 2), 28.

⁸¹ Секретар Микола, Як жилося. (Спомини). Прудентопіль, 1971, 6. Далі автор, розповідаючи про своє навчання в нормальній школі, ще раз підкреслив: «За цих перших двох шкільних років ми так польської і не навчилися, бо хлопці римо-католики з міщанських сімей ніколи по польськи не говорили і цеї мови не знали, бо в них дома також ніхто не говорив по польськи. I діти вірменських родин ніколи не говорили ані по вірменськи, ані по польськи, але по українськи, бо і в них в хатах говорилося по українськи» (Там само, 12).

⁸² [Охримович Володимир], Русини-латинники, 8.

і обычаями і своїм походженням належать до руської народності»⁸³. За переписом 1880 р. з 2 608 004 римо-католиків Галичини лише 34 367 осіб указали українську мову («язик руський») за свій «товариський язик»⁸⁴.

Юзеф Бузек підрахував за даними урядового перепису 1900 р. по окремих громадах, що принаймні 36 000 осіб римо-католицької конфесії визнали, що їх розмовною мовою є українська («русська»)⁸⁵. Натомість Володимир Охримович стверджував, що під час цього ж перепису «понад 66.000 римо-католиків (латинників) признало ся за Русинів»⁸⁶. Утім, його власна оцінка чисельності латинників 1900 р. була вищою. Учений стверджував, що насправді того року було 130 000 осіб, які були латинського обряду, «а між собою вживали виключно руської розговірної мови»⁸⁷.

Володимир Охримович запропонував ще одну методику розрахунку: 1910 р. з військових 11-го (Львівського) корпусу австрійської армії «до руської народності призналося»* 10 477 греко-католиків, 1 175 православних, 497 римо-католиків (латинників) і 28 євреїв. Таким чином, пропорція латинників до українців греко-католиків становила 100:5. Екстраполювавши цю пропорцію до чисельності греко-католиків, учений дійшов висновку, що українців-латинників у краю налічувалося близько 160 000 осіб⁸⁸.

Станіслав Павловський на підставі офіційної статистики 1910 р. обмежив кількість україномовних римо-католиків до 46 525 осіб⁸⁹.

У науковій літературі фігурували й інші цифри. Юліан Бачинський запевняв, що латинники становлять чверть українського населення Галичини⁹⁰. За даними Степана Рудницького, кількість українців-латинників перевищувала півмільйона (1914 р. – 587 000)⁹¹. Найбільше їх число називав В. Кубійович,

⁸³ Барвінський В., *Досліди з поля статистики*. У Львові, 1901, 11; Його ж, *Дослідьди з поля статистики, Діло*, 1882. 17 (29) листопада. Ч. 89, 2.

⁸⁴ Там само, 2.

⁸⁵ [Buzek Józef]. *Rozsiedlenie ludności Galicyi według wyznania i języka*. Opracował dr. Józef Bużek, *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne pod redakcją Prof. Dra Tadeusza Pilata*. We Lwowie, 1909. T. XXI. Zeszyt II, 156.

⁸⁶ [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 8. Таку цифру дослідник вказав у іншій своїй праці, див.: Охримович Володимир, З поля національної статистики Галичини. (Помічення над ріжницями і перемінами в національнім складі галицької людності), *Студії з поля суспільних наук і статистики видає Статистична комісія Наукового Товариства ім. Шевченка*. У Львові, 1909. Том I, під редакцією Михайла Грушевського, 103.

⁸⁷ [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 8.

* У цій ситуації йдеться про визнання «русської» (української) мови як рідної. – О. П.

⁸⁸ [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 8 (прим.).

⁸⁹ Pawłowski Stanisław, *Stosunki narodowościowe w Galicyi Wschodniej*, Romer E., Zakrewski St., Pawłowski St. *W obronie Galicyi Wschodniej*. Lwów, MCMXIX. S. 73. Тоді ж перепис зафіксував, що 23 615 євреїв визнали свою розмовною мовою українську (*Ibid.*).

⁹⁰ Бачинський Юліян, *Гльосси*, 75.

⁹¹ Рудницький Степан, Огляд національної території України; Його ж, *Чому ми хочемо самостійної України?* / Упор., передмова О. І. Шаблія. Львів: Світ, 1994, 226.

котрий стверджував, що українською розмовляла майже половина всіх римо-католиків Галичини⁹².

Динаміку зміни обряду може проілюструвати той факт, що тільки у Львові впродовж 1880–1919 рр. на латинський обряд перейшли близько 10 000 греко-католиків⁹³. Однак це були міщани, тож невідомо, якою мовою вони розмовляли у повсякденні. З'ясувати, хто з них був вихідцем із села, можна тільки в кожній конкретній ситуації.

У Галичині XIX – поч. XX ст. разом із україномовними латинниками існувала ще одна т. зв. перехідна група – греко-католики з польською розмовною мовою. Мешкали вони переважно на українсько-польському етнічному пограничні між Сяном і Вислоком, а також як меншини у польських колоніях краю. В. Кубійович оцінював чисельність цієї групи близько 50 000 осіб⁹⁴. Натомість, за підрахунками Ю. Бузека, на 1900 р. польськомовних греко-католиків було принаймні 107 000⁹⁵.

Національна ідентичність (свідомість). Розглядаючи галицьких латинників як окрему категорію селян, В. Кубійович підкреслював: «Ся численна група не мала довго виразного національного обличчя»⁹⁶. В інших текстах учений кваліфікував латинників як перехідну групу, відзначивши, що в австрійські часи їх національна свідомість була «не скристалізована». На його думку, мова і народна культура пов’язувала їх з українством, а конфесійна належність – із польськістю⁹⁷.

Національна амбівалентність латинників Галичини не була унікальним явищем. Ярослав Грицак зауважив, що проблема національної свідомості селян на зламі XIX–XX ст. мала загальноевропейський характер. За його словами, «більшість селян і жителів малих міст аж до Першої світової війни не мали чіткого уявлення, до якої нації вони належать»⁹⁸. Подібну тезу сформулював Владзімеж Менджецький. Окреслюючи тогочасні ідентичності польських селян, він наголосив, що модернізація не спричинила автоматичного розвитку їх національної свідомості. Селяни, на думку вченого, не мали конечної потреби сприймати суспільство у національних категоріях⁹⁹.

⁹² Кубійович Володимир, Етнографічна карта Галичини, *Україна*. Париж, 1951. Ч. 6, 443.

⁹³ І. Н. [Німчук Іван], Ще раз про львівських римо-католиків, *Краківські Вісні*. 1943. 18 квітня. Ч. 82, 2.

⁹⁴ Кубійович Володимир, Етнографічна карта Галичини, *Україна*. 1951. Ч. 6, 443.

⁹⁵ [Bużek Józef]. Rozsiedlenie ludności Galicyi według wyznania i języka, 156.

⁹⁶ Кубійович Володимир, Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9 XII 1931 р., *Вісник*. Львів, 1936. Кн. 3,213.

⁹⁷ Кубійович Володимир, *Західні Українські Землі в межах Польщі 1920–1939*, 12; Його ж. Етнографічна карта Галичини, *Україна*. 1951. Ч. 6, 443.

⁹⁸ Грицак Ярослав, *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття*. Київ, 2000. 2-ге вид., 13.

⁹⁹ Меджецький Владзімеж, Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX – на початку ХХ століття, *Україна модерна* / За ред В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуня. Львів, 2001. Ч. 6, 72.

На етнічному прикордонні поміж селянами обох обрядів не існувало відчутної відмінності в побуті та традиціях. У селах Засяння відміність між греко-католиками та римо-католиками полягала в тому, що перші відзначали важливі дати за юліанським, другі – за григоріанським календарем. Проте у більші свята вони взаємно відвідували місцеві храми¹⁰⁰.

У цілому характеристика національної свідомості латинників до Першої світової війни була неоднозначною. Поширилою була думка, що більшість латинників почувала себе поляками¹⁰¹. Такими їх вважала австрійська (фактично пропольська) адміністрація Галичини¹⁰².

Інакше описав національну свідомість латинників отець Ф. Тарнавський, який на підставі власних спостережень поділив селян римо-католиків на дві групи («кляси»). До першої належали колишні дворові слуги, «що добилися маєтку», сполонізувалися і змінили обряд на римо-католицький; чи обслуга, що дісталася до дворів із Західної Галичини з польських колоній або міст.

«Ті вже вміли по-польськи говорити, в неділю йшли все до найближчого костела, там хрестили дітей, вінчалися, хоронилися. Ті вважали себе поляками. Через них польські священики мали перегляд усіх римо-католиків у данім селі й на них старалися впливати, що вони не тільки римо-католики, але й поляки»¹⁰³.

Другу, на думку Ф. Тарнавського, значно більшу «клясу» римо-католиків, він описав так: *«Ті римо-католики не вміли говорити по-польськи, через мішані подружжя з українцями греко-католиками обходили наші свята, брали участь в українській політиці, до костела не ходили, хіба раз в рік до сповіди, дітей хрестили і вінчалися, звичайно в наших церквах, часто теж хоронилися на наших цвинтарях з похороном у церкві. Це не раз були свідомі українці»¹⁰⁴.*

В. Охримович спробував оцінити чисельні співвідношення латинників з урахуванням мовних практик та їх національної ідентичності. Він розподілив латинників на такі групи:

- 1) тих осіб, що переважно розмовляли українською, хоча і знали польську, налічувалося кількасот тисяч;
- 2) говорили винятково українською – кількадесят тисяч;
- 3) свідомо визнавали себе українцями – кільканадцять тисяч¹⁰⁵.

Джон-Пол Химка на підставі матеріалу 1880-х рр., з'ясував, що окремі селяни-латинники, які були активістами у своїх громадах, виявляли солідарність із селянами греко-католиками в їх домаганнях. Однак, на думку вченого,

¹⁰⁰ Оришкевич Петро, Українці Засяння, *Перемишль Західний Бастіон України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі зладженій редакційною колегією під проводом Проф. Б. Загайкевича*. Нью Йорк: Філадельфія, 1961, 130.

¹⁰¹ Кубійович Володимир, Латинники, 1259; [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 3.

¹⁰² [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 3.

¹⁰³ Тарнавський Филимон, *Спогади*, 218–219.

¹⁰⁴ Там само, 219.

¹⁰⁵ [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 9.

ця солідарність базувалася не на спільній мові повсякденного вжитку, а на однаковому соціальному становищі та історичному досвіді¹⁰⁶.

Утім, перед Першою світовою війною латинники Галичини не були ширше заангажовані в українському русі. З відомих тутешніх українських політичних діячів римо-католицького віросповідання був лише селянин-самоук із Збаражчини, діяч радикальної, а пізніше соціально-демократичної партії Андрій (Яндрух) Шмігельський¹⁰⁷. Менш знана особа – депутат Української Національної Ради ЗУНР Микола Загульський із села Розваж Золочівського повіту, який «був дяком у греко-католицькій церкві, хоч сам був римо-католиком»¹⁰⁸.

Як розв'язували дилему національної ідентичності в мішаних сім'ях? Загалом подібно до конфесії – вибір ідентичності нерідко мав ірраціональний характер. А. Василик, батько якого був греко-католиком, згадував: «*Вихований в польськім оточенні, я не те що стидався слова «русин», а просто його не навидів. З матір'ю ходив я до костела а не до церкви*»¹⁰⁹. Лише в гімназії, після того, як його силоміць змусили відвідувати уроки «руської релігії», він під впливом шкільних товаришів став національно свідомим українцем¹¹⁰. Так само Адам Коцко, народжений у селі Шоломия Бібрецького повіту, мати якого була полька, став українським патріотом і трагічно загинув від польської кулі під час демонстрації у Львівському університеті¹¹¹.

Проблема латинників в оцінці світської та духовної інтелігенції. У сєредовищі галицької української інтелігенції початку ХХ ст. суперечки про латинників збіглися в часі з дискусіями про національну ідею та національну ідентичність. Упровадження етноніма «українець» вимагало відмови від низки усталених стереотипів, серед яких було ототожнення обряду з національністю.

Ю. Бачинський зауважив, що українська спільнота краю не визначилася щодо ставлення до місцевих латинників: «*Справа національної принадлежності мужиків римо-католицького обряду в Галичині – мужиків-«латинників», се справді оріх, котрого ніяк не може розкусити галицько-українська суспільність. Вона й рада-би зачислити їх до української народності, та з другої сторони, під впливом умового запаморочення греко-католицизмом, ніяк не може на се рішучо згодитись і відповідно до сего поступати. Ся нерішусть іде так далеко, що вона навіть не знає, як властиво сю частину Русинів, то*

¹⁰⁶ Див.: Himka John-Paul, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*. Edmonton, 1988, 206–208, 209–210.

¹⁰⁷ А. Шмігельський, за словами Матвія Стахіва, «належав до тих нечисленних селян латинського обряду, які не дали себе обов'язково переконати польським духівникам, що кожний латинник – це обов'язково Поляк» (Стахів Матвій, Замітки, Збаражчина, Збірник споминів, статтей і матеріалів / Наукове товариство ім. Шевченка. Комісія регіональних дослідів і публікацій. Голова: проф., д-р Василь Лев. Toronto, Ont., [Б. д.]. (= Український архів, т. XVII), 418).

¹⁰⁸ Купчинський Роман, Мої добрі знайомі, *Вісті комбатанта*. Нью Йорк, 1964, 29–30.

¹⁰⁹ Василик Андрій, Колія життя (Записки залізничника. Фрагменти), 39.

¹¹⁰ Там само, 39–42.

¹¹¹ Адам Коцко, *Молода Україна*. У Львові, 1910. 20 червня. Ч. VI–VII, 238–239.

є тих «латинників» називати. Вона і не називає їх так як греко-католиків – «Русинами», а лише – «латинниками», і коли говорить о загалі «руських» музиків, то означує їх не одним словом «Русини», а – «Русини і латинники», розуміючи під «Русинами» лише музиків греко-католиків, а під «латинниками» тих, видно вже «меншевартних» Русинів – музиків римо-католиків...»¹¹².

Автор культового твору «Україна Irredenta» закликав національний провід відмовитися від неактуальної в тогочасному світі тези «обряд рішає о народності» й не противитися заснуванню нових римо-католицьких парохій та побудові костелів¹¹³. Він уважав, що, навпаки, необхідно домагатися українським латинникам і українській мові рівних прав у Римо-Католицькій Церкві: «*всі відправи в костелі, розуміє ся поза слухаї, где є приписана мова латинська, всі молитви і проповіди і набожні пісні і сповідь і т. п. і в кінці всіх урядові документи, виставлювані тими римо-католицькими парохияльними урядами поодиноким парохиянам, Русинам-римокатоликам, мусять переводити ся на мові рускій. Се є право для парохиян, а обов'язок для парохів. В загалі весь зверхній характер тих римо-католицьких урядів мусить бути руский. І се право українська суспільність мусить рішучо перестерігати і змушувати до сего римо-католицькі парохияльні уряди, хоч би навіть демонстративним опором дотичних парохиян і відкликами аж до найвисших інстанцій – міністерств, в справах входящих в круг діланя порученого власті державній і – Римської Куриї, в справах дотикаючих церковних ділань»¹¹⁴.*

Нехтування національним проводом просвітницької праці серед латинників призводило до того, що останні неминуче зазнавали впливу римо-католицького духовенства з польською ідентичністю, більша частина якого походила, між іншим, також із латинників¹¹⁵.

«*Те загальне запаморочене греко-католицизмом усеї української суспільності в Галичині довело до того, що усе те українське населене східної Галичини римо-католицького обряду, цілу четвертину українського населення в Галичині, вилучено з легким серцем з українського організму, вилучено його з під національної опіки української суспільності – і лишено на ласку судьби... котра і віддала його під безпосередній вплив і національне виховане суспільності польської, а в першій мірі римо-католицького духовенства...»¹¹⁶.*

В. Окунь актуалізував питання галицьких латинників після того, як Апостольський престол для підтримки тих, хто перейшов у римо-католицьку віру на Холмщині, оголосив 13 жовтня 1906 р. декрет, у якому йшлося про додаткові літургії російською мовою. У розлогій публікації в газеті «Діло» дослідник відзначив: «*Для національного освідомлення т. зв. «латинників» Русини дуже мало зробили, бо майже нічого. Є лише кілька інтелігентних*

¹¹² Бачинський Юліян, *Гльосси*, 66–67.

¹¹³ Там само, 67–73.

¹¹⁴ Там само, 74.

¹¹⁵ Там само, 75.

¹¹⁶ Бачинський Юліян. *Гльосси*, 75.

Русинів–латинників, кількох селян латинників патріотів, а тут і там належить кількох латинників до читальні «Просвіти», а де куди і до виділу. Ся справа є дуже великої ваги»¹¹⁷.

Про те, що український рух недооцінює важливості питання латинників писав і В. Охримович, підкреслюючи: «Це гірше те, що Русини-латинники – це головна підвалина, на якій Поляки будують своє панованнє на галицькій Русі»¹¹⁸. Українська спільнота краю, на думку вченого, припускалася щодо латинників трьох основних помилок.

1. Переконання, що «русини-латинники» з національного погляду – це щось неповне, недосконале, гірше й менш вартісне. Насправді, якраз навпаки, латинники – «се доказ живучості нашої нації». «Суб'єктивно Русин-латинник більше варта, бо серед обставин, в яких живе наш народ, латинникові більша штука бути Русином, ніж людині грецького обряду»¹¹⁹.
2. Уявлення про латинників як «переходову фазу» до національної ідентичності. Загалом уважали, що вони неминуче повернуться в лоно «руської» церкви або «спольщаться». Як наслідок, латинники йшли легшим шляхом – «до поляків». Ця тенденція мала такий вигляд: латинників уважають за поляків – латинники самі себе вважають за поляків – латинники стають поляками¹²⁰.
3. Недооцінення питання латинників у національному русі¹²¹.

Учений вважав, що в епоху модернізації зміст національної ідеї набув іншого характеру. Сучасна нація і сучасна релігія – дві зовсім незалежні ідеї, тож обряд і календар перестали бути головними чинниками національної ідентичності й утратили свою вагу для національного питання¹²². В оцінці явища латинників важлива не кількість, а динаміка: скільки «русинів»-латинників утворюється і зникає, а ще більше – в який спосіб це відбувається¹²³.

В. Охримович запропонував ідею щодо поетапного залучення латинників до українського руху. Першим кроком у цьому напрямку, на його думку, мало би бути створення своєрідного гуртка з інтелігенції римо-католицького обряду, члени якого плекали б українську ідентичність. Для прикладу він наводив постаті наддніпрянського історика Володимира Антоновича та буковинського поета Юрія Федьковича-Гординського, котрі хоч належали до римо-католицького обряду, але виразно задекларували свою українськість¹²⁴. Однак

¹¹⁷ Окунь В. Русини-латинники (З приводу папського декрету з 13 жовтня 1906), *Діло*. 1907. 15 (28 січня), 1.

¹¹⁸ [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 3.

¹¹⁹ Там само, 5.

¹²⁰ [Охримович Володимир], *Русини-латинники*, 4.

¹²¹ Там само, 5–7.

¹²² Там само, 11, 13.

¹²³ Там само, 9–10.

¹²⁴ Там само, 24. Тут слід згадати В'ячеслава Липинського, який став ідеологом українсько-го монархізму, будучи вихідцем із польської родини. – О. П.

у Галичині ширша акція такого роду не була здійснена. Винятком був перехід до греко-католицької конфесії й вибір української ідентичності графа Романа (Андрея) Шептицького та його брата Клементія.

Історик С. Томашівський неодноразово намагався звернути увагу українського світського та церковного середовищ на проблему латинників. На Першому Українському просвітньо-економічному конгресі, який скликало у Львові 1–2 лютого 1909 р. товариство «Просвіта», учений заявив: *«Ми досі нічогісінько не зробили для просвіті та розбудження національної свідомості і приєднання для української ідеї так званих Русинів-латинників»*¹²⁵.

Учений, вважаючи більшість латинників колоністами, стверджував, що мовна тотожність не була самодостатнім чинником цілковитої асиміляції латинників в українську спільноту. Якщо не вважати відвідування римо-католицького костелу, де римо-католицький священик старався прищепити своїм парохіянам польську національну ідею, цілком асимілюватися їм заважав церковний календар, який визначав уклад селянського життя¹²⁶. *«Чужинець-латинник на нашій землі замість українціти ся – польщить ся, в ¾ з причини календаря й обряду; навіть як присвоїть собі українську мову в буденнім житю, то почувастися ся звичайно не-Українцем. Або що є видимим знаком «польскості» Українців-латинників? Календар!»*¹²⁷. Томашівський виступав за те, щоб впровадити в життя греко-католиків григоріянський календар і латинську абетку: *«...тільки нам треба за всяку ціну переломити сю запору, яка ділить нас від наших латинників. А се зробити ми можемо (окрім переміни календаря) ще зовсім свідомим, систематичним уведенем латинської азбуки у популярні видавництва, призначені головно для такої ціли»*¹²⁸.

Ідею щодо неправомірності ототожнювання конфесії з нацією висловили й церковні діячі. Один із найбільших активних авторів часопису «Нива» підкреслив: *«Як відомо, обряд і національність не мають в зasadі нічого спільногого зі собою. Можна бути добрым Русином, а рівночасно ревним латинником, можна бути добрым Поляком, а рівночасно горячим прихильником грецко-руського обряду. Існи в нас східний обряд зриється в практиці і в пониманні загалу з рускою народностію, як латинство з польською, то се річ припадкова і переходова»*¹²⁹.

Онуфрія Волянського підтримав анонімний дописувач «Ниви»: *«Та ж ми ще могли до недавна всіх латинників перевести на гр. обряд; а то всю наша українська кров. Їх давно лише перетянули до Польщі. Ми знаємо, що про*

¹²⁵ Томашівський С., Просвітні видавництва (Замітки й бажаня), 106.

¹²⁶ Павлишин Олег, З історії впровадження григоріанського календаря у церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина, *Україна модерна / Відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. Київ; Львів: Критика, 2002. Ч. 7,51.*

¹²⁷ Томашівський Степан, Реформа календаря і церкви. Слово до прихильників і противників григоріанського числення часу, *Діло. 1916. 16 мая (3 ст. ст.). Ч. 122, 2.*

¹²⁸ Томашівський С., Просвітні видавництва (Замітки й бажаня), 106.

¹²⁹ Волянський Он., о., До руско-польського проблему (Обрядовість і національність), *Нива. 1909. 15 січня. Ч. 2, 49.*

націю не рішає обряд, отже і Українці можуть бути лат. обр. і фактично є. Треба лише їх охоронити перед польщиною»¹³⁰. Автор вважав, що для того, аби зберегти латинників для української нації, українці мають домогтися від Апостольського престолу створення в Галичині української латинської дієцезії, подібної до тієї, котру угорці створили в Закарпатті¹³¹.

Перед Першою світовою війною невідомий нам український священик написав популярну брошуру, в якій гостро засуджував переходи греко-католиків на римо-католицький обряд, стверджуючи, що без спеціального дозволу Папи Римського такі кроки є неправомірними з канонічного огляду¹³². А для тих, хто є «справді латинського обряда а завсіди уживає мови руської», автор сформував своєрідний декалог:

«Отже що мають робити Русини-латинники?

Любити всіх і Поляків і ще більше Русинів.

Не говорити ніде по польски, але по руськи.

Молити ся в рідній мові, себто по руськи, а не по польски.

Домагати ся від духовних властій латинських, що б додаткові богослуження відправляло для них по руськи.

Не називати себе Поляками, бо то неправда.

Не говорити прим. що сей перейшов на «польське» але на «латинське», бо польського обряду нема на цілім світі.

Признавати себе всюди Русинами і з Русинами тримати.

Свої діти посылати до руських школ.

Не входити в звязь супружсу з Польками або Поляками, бо звідси виходять великі шкоди.

Тримати ся кріпко того, що приказує св. Отець а не слухати того, що безправно приказують несовітні польські агітатори»¹³³.

Поза тим український рух Галичини не скористався шансом привернути латинників на свій бік. Ані світська інтелігенція, ані духовенство систематичної національно-просвітницької праці серед селян римо-католицької конфесії не провадили, хоча у період Першої світової війни україномовні селяни галицького Поділля під російською окупацією виявили певну національну соціальність. У часописі «Діло» читаемо: «Латинники селяни ішли здебільша з греко католиками і під національним оглядом чули ся заодно з ними. З вибухом революції відносини були ще красні, український синьо жовтий прapor замаяв всюди»¹³⁴.

Польські інтелектуали до відкритої дискусії щодо латинників не долукалися. Щоправда, «Gazeta Kościelna» нарікала, що 30 000 селян-латинників

¹³⁰ М. К. [Коновалець Мирон], Перетяганє на латинство, *Нива*. 1914. 15 лютого. Ч. 1–3, 65.

¹³¹ Там само.

¹³² *Перехід на латинський обряд*. Львів, 1913 (= Бібліотека «Основи», ч. 27), 3–12.

¹³³ Там само, 13, 14–15.

¹³⁴ Вісти з освобождених областей східної Галичини, *Діло*. 1917. 9 серпня (ст. 27 липня). Ч. 185, 3.

«призналися до українців»¹³⁵. Однак визнання проблеми, а зокрема того факту, що частина римо-католиків Східної Галичини розмовляє українською мовою, серйозно підважувало польські аргументи щодо прав Польщі на цей край.

Дилема лояльності в українсько-польській війні 1918–1919 рр. До розпаду Австро-Угорщини українська та польська ідентичність мешканців Галичини артикулювалася насамперед у соціальних стосунках, площині конфесійної належності, культурної традиції, політичних ідеалів чи орієнтацій. Після початку українсько-польської війни у Східній Галичині впродовж 1918–1919 рр. проблема вибору національної ідентичності постала перед українськими селянами латинського обряду як найгостріше. В умовах творення національних держав це питання набирало значення лояльності до новоутвореної влади. Ще актуальнішого значення воно набуло в умовах міжнаціонального збройного конфлікту. Від вибору, а ще більше від демонстрації національної ідентичності, залежали становище, доля, а нерідко й життя особи та її родини. Загострювала проблему та обставина, що війна виключала існування подвійної ідентичності і вимагала негайного й однозначного вибору.

Особливий трагізм вибору лояльності під час українсько-польської війни припав на змішані родини. Прикладом є родина Уляни Кравченко. Син української поетеси, вихований батьком у польському дусі, вступив у лави легіоністів і загинув від рук українського війська. Натомість її донька Нуся Нементовська у той час була медичною сестрою в санітарній частині летунської сотні Галицької Армії¹³⁶.

Питання національної належності латинників набуло злободінності від самого початку української революції. Після того як українські активісти протягом 1–7 листопада 1918 р. встановили владу у близько 49-ти повітах Східної Галичини¹³⁷, для них стало необхідним мати підтримку якомога більшого числа місцевих селян. Тоді українська адміністрація і згадала про латинників. Жовківська повітова Українська Національна Рада в одному з перших чисел свого органу надрукувала спеціальне звернення до селян римо-католиків:

«Однаково по селах горюємо і працюємо, однакові тягарі двигаємо, однаково податки і рекрутаємо тай одною і тою самою мовою між собою говоримо. Тільки між нами ріжниці, що Ви, Дорогі Братя, йдете в неділю до костела на лат. Службу Божу і тому ви є лат. обряду, а ми йдемо до церкви помолити ся Богу, але так Ви, як і ми єємо Українцями, бо ви говорите усюди, так як і ми однаково мовою українською, тільки Ви Українці лат. обряду, а ми знова греко-кат. обр. Отже ми були і є для себе

¹³⁵ О. В. [Охримович Володимир], Церковна статистика в польськім освітленю, *Нива*. 1909. 1 січня. Ч. 1, 62–63.

¹³⁶ Рудницька Мілена, Спис жінок, які служили в УГА, *Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях (Матеріали до історії)* / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Вінніпег, 1958, 344.

¹³⁷ Див.: Павлишин Олег, Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року), *Україна модерна*. 1999. Ч. 2–3: За 1997–1998 рр., 136–142.

рідними українськими братьми і то не лиши що до мови, але і що до віри, боже наша і Ваша віра одна, католицька, так як є один Бог, лиши Ви держитеся кат. віри після лат. обр., а ми знова держимо ся катол. віри після обр. грецького»¹³⁸. Наголосивши на тому, що визначальним чинником національності («народності») є не обряд, а мова, Жовківська УНРада закликала: «Ставайте рука в руку, рамя об рамя разом з нами! Ходить о нашу і Вашу мужиць[к]у долю! В Українській Державі почуватись будете правдиво свободними горожа[на]ми! Вашого обряду ніхто не нарушить, бо в Українській Державі кождий горожанин і що до віри і що до народності буде необмеженим паном! Український народ все визначався толерантією, серцем і вирозуміlostю, тому і не диво, що і Ви, жиуючи в суміж з нами, лишилися ся Українцями, хоч і обр. лат.»¹³⁹.

Про прихильне ставлення латинників до української влади повідомлялося в одному зі звітів до Української Національної Ради у Львові. З Бучача писали: «Селяни латинники йдуть солідарно з українськими селянами, а навіть два чисто мазурські села, як Подзамечек і Дуліби, вислали своїх делегатів на наші повітові збори і брали участь у виборах повітового комісара»¹⁴⁰.

Державний секретар внутрішніх справ Іван Макух зазначав у своїх спогадах про відсутність міжбрядового антагонізму в ЗУНР: «Цілком не відчувалося якоїсь різниці у стосунках між греко-католиками й нашими селянами римо-католиками, не рахуючи деяких одиниць, що давніше були перейшли в польський табір»¹⁴¹; «Наши римо-католики повністю підтримували свою українську державу»¹⁴².

Однак окрім вияви підтримки ЗУНР не означали, що загал латинників був готовий проливати кров в ім'я її захисту. Селяни римо-католицького обряду масово відмовлялися від призову до лав української армії, заявляючи у призовних комісіях, що не є українцями. З цього приводу коломийська газета інформувала:

«До нашої відомості дійшло, що деякі поборові комісії – особливо такі, що в них урядують Жиди – увільняють деяких здібних до служби лише тому, що вони кажуть, що є Поляками. В дійсності є се українці латинського обряду, які ані слова по польськи не вміють а дома говорять тільки по українськи. Так само деякі громадські комісари не вписували таких людей на листу обов'язаних до бранки.

Крайна вже пора, щоб державна влада взглянула у се і зробила полонізації конець»¹⁴³.

¹³⁸ До всіх Українців латинського обряду!, *Україна*. Жовква. 1919. 19 листопада. Ч. 3, 4.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Перші дні листопада у Східній Галичині, *Літопис Червоноградської Калини*. Львів, 1930. Ч. 3, 21.

¹⁴¹ Макух Іван, *На народній службі. Спогади*. Київ: Видавництво «Основні цінності», 2001 (= Серія «Спадщина», кн. 11), 199.

¹⁴² Там само, 198.

¹⁴³ Чи й тепер має ширитися полонізація?, *Січовий Голос*. Коломия, 1919. 25 січня. Ч. 4, 4.

Подібні заклики прозвучали і в Золочеві. На повітовому вічес, що відбулося у місті 17 березня 1919 р., селянин із Розважа Микола Загульський (згаданий вище латинник. – О. П.) гостро засудив «тих зрадників Українців латинського обряду, котрі називають себе Поляками і ухиляються від військової служби»¹⁴⁴. Тоді ж виступив П. Захарчук із Ляцького і «порушив справу Українців латинського обряду, котрі не знають чому звуть себе Поляками»¹⁴⁵.

Зрештою, до тих латинників, які відмовлялися вступати до лав Галицької Армії чи якимось чином виявили нелояльність до ЗУНР, застосували силові методи. Українське керівництво подбало про репресованих латинників щойно після підписання українсько-польської угоди про інтернованих та полонених¹⁴⁶. Урядова інструкція зазначала: «*Народність інтернованого: тут належить звернути увагу головно на Українців латинського обряду, яких в переважній частині є свідомими лояльними горожанами, а називають себе Поляками ізза самої приналежності до латинського обряду*»¹⁴⁷.

Однак не всі військові та цивільні посадовці ЗУНР взяли до уваги відповідну українсько-польську домовленість. У лютому 1919 р. українська адміністрація Рудківського повіту інтернувала сотні селян-латинників і запроторила їх у концентраційні табори поблизу Сколе та Коломиї¹⁴⁸.

Батьки парубків, інтернованих у Сусулові, прохали у листі до Державного Секретаріату внутрішніх справ звільнити їхніх синів. Вони наголошували, що їхні діти нічим не провинилися перед українським народом¹⁴⁹:

«Противно хотяй латинники суть що до народності добрими Українцями. Всегда по українськи говорять, до церкви ходять і беруть участь в українських товариществах»¹⁵⁰.

За ув'язненого латинника Івана Васькова заступилося начальство («зверхність») громади Присівці. У листі до Команди табору інтернованих у Коломії йшлося: «Свою просьбу толкую слідуючо. Зверхність сей час на вступі тої просьби стверджує що заховане ся вище названого було моральне і поправне. До політики ся ніколи не мішав і для того не можна ему нічого закинути. Можнаб сказати, що не розумів що є нація польська й що українська. Стілько оден обряд ріжлив єго від Українця, бо загально говорив завсігди стілько по українськи»¹⁵¹.

¹⁴⁴ Повітове віче, Золочівське Слово. Золочів, 1919. 19 березня. Ч. 22, 1.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Див.: Павлишин Олег, Українсько-польські переговори з гуманітарних питань під час військового конфлікту (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.), *Od armii komputowej do narodowej II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku* / Pod red. M. Krotofila i A. Smolińskiego. Торунь, 2005, 168–173.

¹⁴⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 2 зв.

¹⁴⁸ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 63, арк. 1–1 зв.;

¹⁴⁹ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 63, арк. 1.

¹⁵⁰ Там само. Арк. 1 зв.

¹⁵¹ Там само. Спр. 3, арк. 23.

Українська влада нарешті відпустила частину селян-латинників додому або конфінувала (утримувала під домашнім арештом) за умови їх нейтральності до збройного конфлікту¹⁵². Утім, ця історія не додала латинників до числа симпатиків української влади.

Загалом україномовні латинники залишилися сторонніми спостерігачами державотворення ЗУНР. Антін Заплітний, оцінюючи їх позицію на Теребовельщині, висловився так: «Вони були під сильним впливом польського духовенства, ворожого до всього, що українське. Вони стояли осторонь українського життя та з деякими винятками від нашого державного будівництва, але не виявили польського патріотизму»¹⁵³. Навесні 1919 р., коли українська влада не запропонувала селянам позитивних соціальних реформ, польський інформатор з галицького Поділля писав до Львова, зокрема, таке: «Латинники починають признаватися до польськості»¹⁵⁴.

Польські дипломати в своїх претензіях у правах на Східну Галичину впродовж 1919–1923 р. оперували перед міжнародними інституціями цифрами австрійської статистики щодо кількості римо-католиків у краї, таким чином долучаючи латинників до числа поляків.

Латинники у міжвоєнну добу. З утвердженням польської влади на східногалицьких землях низка чинників (адміністративних, освітніх, культурних та релігійних) створили кращі передумови для вибору латинниками саме польської ідентичності. У міжвоєнний час В. Кубійович відзначив, що системна праця польської інтелігенції й відсутність серйозного зацікавлення проблемою латинників з українського боку стали причиною того, «що загал латинників не склонявся до українців. Приналежність до польської держави скріпила сей процес і сьогодні більшість латинників почуває себе поляками»¹⁵⁵.

Отже, кристалізація національної свідомості латинників у напрямку постійного переходу до ясно окреслених національних груп – насамперед поляків, або рідше – українців відбувалася головно впродовж 1930-х рр. ХХ ст.¹⁵⁶ Подібно сполонізувалися й вірмени. М. Секретар про містечко Куті писав так: «Аж за польських часів переорієнтувалися вірмени на поляків і тому відійшли з поляками до Польщі»¹⁵⁷.

¹⁵² Павлишин Олег, Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки, *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2005. Вип. 39–40, 239, 251–252.

¹⁵³ Заплітний Антін, Др., Теребовля за української влади, *Теребовельська Земля. Історично-мемуарний збірник* / Редакційна Колегія: Іван Винницький – головний редактор, Др. Василь Палідвор, Др. Роман Кришталський, інж. Юліан Фріз – члени. Ню Йорк; Париж; Сідней: Торонто, 1968 (Український архів НТШ. Т. ХХ), 252.

¹⁵⁴ Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, відділ рукописів, фонд «Комітет Національної Оборони», спр. 5, арк. 43.

¹⁵⁵ Кубійович Володимир, *Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9 XII 1931 р.*, 213–214.

¹⁵⁶ Кубійович Володимир, *Західні Українські Землі в межах Польщі...*, 13; Його ж. *Етнографічна карта Галичини*, 443.

¹⁵⁷ Секретар Микола, *Як жилося. (Спомини)*, 12.

Отець Павло Олійник змалював ситуацію в Августинівці на Бережанщині наприкінці 1930-х років: «В селі 15 родин латинників, які за польської влади підтримували тісні зв'язки з мазурами і навіть належали до польських стишелиців»¹⁵⁸.

Однак цей процес мав неоднозначний характер як і у питанні мови, так і в плані суспільно-політичної активності. Польські провідники у війні 1918–1919 рр. під час встановлення своєї адміністрації у Східній Галичині витворювали образ українця як «гайдамаки». Вони були впевнені, що після утворення Польської держави проблеми латинників більше не існуватиме й усі вони автоматично стануть поляками. Однак нагінки на вживання української мови не давали швидкого й бажаного результату. Зокрема у Товмацькому повіті на Покутті, де більшість латинників не розмовляла поміж собою польською¹⁵⁹. Влітку 1920 р. на сторінках товмацького часопису було опубліковане таке гасло:

«*Szanujcie mowę polską i mówcie tylko do siebie po polsku!*»¹⁶⁰.

Маємо інше локальне свідчення того, що частина римо-католиків так і не змінила мову повсякденного спілкування: «Латинники та мішані подружжя розмовляли українською мовою і тільки в присутності «пана посторункового» (поліцая) калічили по-польськи»¹⁶¹.

Олекса Костик з надсянського села Торки вирізняв польських колоністів («мазурів»), які не знали української мови, від «наших поляків», «які жили тут з діда-прадіда, свободно говорили українською мовою, ходили з нами до церкви, на Йордан йшли з костела зі своїми хоругвами, біля будинку «Профспілки» в Медиці кланялися й лучилися з нами та йшли на Ветлу біля двора святити воду»¹⁶². Подібно впродовж 1920–1930-х рр. в інших селах Польщі українізовані польські селяни продовжували відвідувати читальні української «Просвіти», а на запитання, чому так діють, відповідали: «Який я поляк, поляк то є буржуї»¹⁶³.

Такого типу селяни, котрі пішли не за обрядом, а за мовою і почували себе українцями, поволі зникли з групи римо-католиків-українців, бо своїх дітей хрестили вже в східному обряді¹⁶⁴.

Для українського руху міжвоєнного часу не менш вразливим питанням, ніж полонізація, було збільшення динаміки переходів на римо-католицьку

¹⁵⁸ Андрусишин Б. І., «Зошити священика отця Павла (1939–1958 рр.)», *Український історичний журнал*. 1993. № 1, 111–112.

¹⁵⁹ Кладницький Осип. Товмаччина // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / Наукове Товариство ім. Шевченка. Ред.-упорядник: Богдан Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975 (= Український архів. Т. ХХVІІІ). С. 872; Його ж, Хотимир, там само, 936–937.

¹⁶⁰ Ziemia Tlumacka. 1920. 27 czerwca. Nr. 7, 3.

¹⁶¹ Скородинці, Історично-мемуарний збірник Чортківської округи, 191.

¹⁶² Костик Олекса, Торки. Село з-над Сяну / За редакцією Богдана Гука. Перемишль, 2003, 47.

¹⁶³ Цитую за: Грицак Ярослав, *Нарис історії України*, 13.

¹⁶⁴ Кубійович Володимир, *Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9 XII 1931 р.*, 214.

конфесію, що поповнювало число латинників. Уже на початку 1920 рр. під час парцеляції поміщицьких маєтків перевагу надавали римо-католикам. Чимало селян Деліїва на Покутті перейшли на римо-католицький обряд, щоб узяти участь у парцеляції¹⁶⁵. Подібна ситуація була в селі під Тернополем, де 20 осіб «переписали метрику» задля парцеляції; 15 – щоб отримати працю на фільварку, 5 – заради вакансії на залізниці¹⁶⁶.

Наприкінці 1920-х років органи польської влади різних рівнів (центральні, місцеві, військові) розпочали розробляти й поетапно реалізовувати плани «ревіндикації польськості» в Греко-Католицькій Церкві¹⁶⁷. В умовах міжвоєнної Польщі перехід на римо-католицький обряд значно спростився. Для полегшення процедури зміни обряду у варшавській синодальній друкарні 1928 р. спеціально надруковали формуляр-звернення до староства під назвою «заява про зміну визнання». На бланку заявник мав підписатися під таким текстом: «на підставі параграфа 111 Конституції Польської Речі Посполитої про свободу віровизнання, цим заявляю, що виступаю з греко-католицького віровизнання і прошу повідомити про це парафіяльний греко-католицький уряд в (...)*, з метою викреслення мене з парафіяльних книг»¹⁶⁸.

Заявник вписував у формуляр своє ім'я та прізвище, імена батька та матері з її дівочим прізвищем («з дому»), місце проживання та вік. окремо необхідно було вписати імена та вік дітей. Автентичність підпису заявника підтверджували підписи двох свідків. Начальник громади («гміни») завіряв цю заяву своїм підписом та печаткою¹⁶⁹. Як стверджував А. Василик, зміну обряду «залахожували протягом години»¹⁷⁰.

Відкрите втручання світської влади в обрядові справи не могло не занепокоїти очільників обох Церков. Після конкордату 1924 р. Римо-Католицька Церква Польщі і Греко-Католицька Церква спробували відновити конкордацію 1863 р. На конференції у Львові 1928 р. польський та український владики навіть склали спільний пастирський лист у цій справі. Тимчасом польський уряд удався до контрзаходів з метою перешкодити узгодженю тих положень, де право вирішення зміни обряду передавалося в компетенцію Ватикану¹⁷¹. Польське керівництво домагалося і врешті досягло того, щоб перехід з греко-католицького

¹⁶⁵ Гарасевич Богдан, Деліїв, *Альманах Станиславівської землі*. Т. II, 562.

¹⁶⁶ Курилишин Костянтин, *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 pp.): за матеріалами україномовної легальної преси*: монографія / НАН України. ЛННБ України ім. В. Стефаника. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львів, 2010. С. 287.

¹⁶⁷ Земба Анджей А., Митрополит Андрей Шептицький і уряд II Речі Посполитої Польщі у 1923–1939 рр., *Метрополія Нью-Йорку Служі Божому Андреєві у п'ятидесятиріччя його смерті* / Зредагував Микола Галів. Нью-Йорк, 1996, 45.

* Тут вписувалася назва громади. – О. П.

¹⁶⁸ Бібліотека-архів Інституту історичних досліджень, папка «Латинники», арк. 1.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Василик Андрій, *Коля життя*, 40.

¹⁷¹ Земба Анджей А., Митрополит Андрей Шептицький і уряд II Речі Посполитої Польщі у 1923–1939 рр., 45–46.

обряду на латинський міг відбутися у легший за процедурою спосіб – тільки за згодою папського нунція. Таке положення вдалося затвердити рішенням папської курії всупереч позиції греко-католицького та римо-католицького єпископатів¹⁷². Згідно з декретом Святої Конгрегації для Східної Церкви від 6 грудня 1928 р. за дозволом про зміну обряду слід було звертатися за посередництвом служителя ординаріату до папських легатів, нунціїв та інтернунціїв або апостольських делегатів, які самі вирішували, чи доцільні відповідні подання¹⁷³.

Упродовж міжвоєнного часу перехід з греко-католицької конфесії в римо-католицьку мав позитивну динаміку. Причини, які спонукали до зміни обряду, були такого характеру: прагнення отримати працю у поміщицькому дворі чи в урядовій установі; бажання купити поле. Ціла церковна громада могла переїсти в інший обряд для того, щоб звільнитися від примусової конкуренції при будівництві Церкви чи приходського дому¹⁷⁴. Греко-католицький парох Тернополя пояснював причини переходів так: родичі змінювали обряд дітей, щоб уможливити їм вступ до школи; дівчата – одружуючись із римо-католиками; інтелігенція – щоб отримати місце роботи чи посаду. Зміни обряду вимагали відповідні установи при купівлі землі або для позики в банку¹⁷⁵.

Нерідко обряд змінювали в мішаних подружжях. Як стверджував Мирон Коновалець, «Українська сторона була нераз погорджувана й тероризована власними дітьми, які змушували батьків до зміни обряду. І батько чи матір греко-католики «для святого спокою» робили це, мовляв, щоб, «не робити дітям встиду...»¹⁷⁶.

Римо-католицькі священики у різний спосіб сприяли цьому явищу. Вони нерідко порушували чинне законодавство Польщі, зокрема в тому пункті, де заборонялося змінювати обряд дітям від 7 до 14 року життя¹⁷⁷. Також усупереч правилу в латинському обряді хрестили дітей з мішаних подружжів¹⁷⁸.

I. Німчук зробив спробу аналізу чисельної динаміки зміни обряду у Львові. За його підрахунками, парохія собору св. Юра впродовж 1919 і до 1939 р. включно втратила 5 000 вірян, церква Успення Пресвятої Богородиці – 2 638, церква св. Петра і Павла – 1 682, церква св. Миколая – 175, парафія при Загальному шпиталі – 644 парохіян. Усього з названих греко-католицьких парафій Львова на римо-католицьку конфесію у міжвоєнний час перейшло 10 139 па-

¹⁷² Там само, 46.

¹⁷³ Łukomski Stanisław, ks., *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzecząpospolitą Polską*. Łomża, 1934, 99.

¹⁷⁴ Фіцалович Юліян, о., Українське духовенство в Теребовельщині, *Теребовельська Земля. Історично-мемуарний збірник* / Редакційна Колегія: Іван Винницький – головний редактор, Др. Василь Палідвор, Др. Роман Криштальський, інж. Юліян Фріз – члени. Нью Йорк; Париж; Сідней: Торонто, 1968 (Український архів НТШ. Т. ХХ), 217.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Мирон К. [Коновалець Мирон], Мішані подружжя, *Краківські Вісни*. 1943. 2 квітня. Ч. 69, 2.

¹⁷⁷ Фіцалович Юліян, о., Українське духовенство в Теребовельщині, 217.

¹⁷⁸ Там само.

рохіян¹⁷⁹. А загальні втрати греко-католицьких парафій Львова за польської влади, включаючи околиці, сягали близько 15 000 прихожан¹⁸⁰.

Той факт, що перехід на латинський обряд був спричинений польськими державними чинниками, добре ілюструють такі цифри: впродовж 1918–1943 рр. у Тернополі на римо-католицький обряд перейшли 764 греко-католики. У вказаній період найбільше змін обряду зафіковано в 1937 р. (64 особи); 1938 р. (84 особи) та 1939 р. (54 особи). Упродовж 1940–1941 рр. не відбулося жодного переходу. 1942 р. змінили обряд двоє осіб, наступного року – одна¹⁸¹.

За загальними підрахунками І. Німчука впродовж 1880–1939 рр. Галицька митрополія Греко-Католицької Церкви внаслідок переходів на латинський обряд втратила майже 50 000 вірян¹⁸². У період радянської присутності впродовж 1939–1941 рр. було зареєстровано 19 випадків повернення до греко-католицького обряду, після приходу німецької адміністрації до кінця лютого 1942 р. так вчинили 103 особи¹⁸³.

Зауважуємо ще одну важливу тенденцію. Вплив асиміляторської політики польської держави спричинив ситуацію, що латинники уникали тих національних заходів, де вони раніше зазвичай брали участь. За австрійських часів у Теребовлі до урочистої ходи на Водохреще долукалися багато римо-католиків, головно з мішаних родин. У часи Другої Речі Посполитої така процесія відбувалася вже без масової участі латинників¹⁸⁴.

Чи можемо робити більш загальні оцінки збільшення кількості латинників на підставі результатів перепису населення в Другій Речі Посполитій? В австрійський період ознакою належності особи до тієї чи іншої національної групи була розмовна мова (крім івриту, що не визнавали за мову і не реєстрували). Перепис, проведений 1921 р., реєстрував не мову, а національність, яка визначалася заявкою громадянина і не обов'язково збігалася з розмовною мовою¹⁸⁵. Згідно з такими оцінками, кількість українців краю порівняно з 1910 р.

¹⁷⁹ Курилишин Костянтин, *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 pp.)*, 288–289.

¹⁸⁰ І. Н. [Німчук Іван], Ще раз про львівських римо-католиків, *Краківські Вісні*. 1943. 18 квітня, 2.

¹⁸¹ Чернецький А., Ще про наші міста (Тернопіль, столиця Поділля), *Краківські Вісні*. 1943. 3 квітня. Ч. 70, 2.

¹⁸² Курилишин Костянтин, *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 pp.)*, 289.

¹⁸³ Там само, 288.

¹⁸⁴ Козак Іван, Йордан у Теребовлі, *Теребовельська Земля. Історично-мемуарний збірник*, 419, 421.

¹⁸⁵ Кубійович Володимир, Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9 XII 1931 р. С. 211–212; Павликівський Юліян, Огляд першої польської статистики населення Галичини (Після стану з 30 вересня 1921 р.), «Друкар». *Інформаційний календар на 1925 рік*. Львів, 1925, 35–48; Садовський В., Людність західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року, *Студії з поля суспільних наук і статистики. Видав Статистична комісія Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1927. Т. IV, вип. 1 / Під ред. д-ра М. Кордуби, 7, 19.

зменшилася на 5,21% (у середньому за рік на 0, 47%)¹⁸⁶. Під час перепису 1931 р. респондента запитували вже не про національність, а знову про мову. Втім, тоді йшлося не про *розмовну* мову, як 1910 р., а про *рідну* мову, тобто не про ту, якою людина найкраще володіє, а про ту, яка є їй близчча «під чуттєвим оглядом»¹⁸⁷.

Загалом підсумки перепису населення щодо мовних параметрів, проведеного в Польщі 1931 р., не викликали в українських учених серйозних за-перечень. Проте ці результати не дали відповіді на низку питань, важливих для науки загалом і для української нації зокрема: якими були взаємні співвідношення поміж обрядом, розмовою мовою і національністю; не визначили кількості латинників та поляків східного обряду; не з'ясували загалом масштаби зміни обряду та природного приросту поодиноких національних груп. Також результати перепису не розкрили тенденції щодо урбанізації українців тощо. На думку В. Кубійовича, ці питання могли би бути з'ясовані тільки у спеціальних монографічних дослідженнях менших областей¹⁸⁸.

Згідно з результатами перепису 1937 р. у Польщі налічувалося 20 670 100 римо-католиків, що становило 64,8% від усього населення. Серед них, окрім поляків, була переважна частина білорусів, литовці, певна кількість німців і «трохи українців римо-католицького обряду, т. зв. латинників»¹⁸⁹.

Неофіційні оцінки кількості латинників у Галичині впродовж 1930-х рр. стали можливими завдяки дослідницькому проекту В. Кубійовича. У процесі підготовки до друку етнічної мапи краю вчений організував масштабне соціологічне опитування. Він залучив до проекту спеціально навчених студентів Українського Вільного Університету в Мюнхені, які впродовж трьох років опитували українців-біженців із Галичини. Їх після Другої світової війни у спеціальних таборах Німеччини за приблизними оцінками налічувалось близько 100 000 осіб. У результаті зібрано 12 000 анкет про національний склад місцевих громад, у середньому по три інформації щодо кожної громади Галичини, з можливістю зіставлення і контролю достовірності даних. Уся інформація, яка була зведена станом на 1 січня 1939 р., дала можливість виокремити українців і греко-католиків з польською розмовою мовою; польських колоністів; а також поділити за чисельністю римо-католиків на поляків і латинників тощо¹⁹⁰.

У результаті вчений з'ясував, що кількість латинників з українською розмовою мовою наприкінці існування Другої Речі Посполитої залишалася досить значною. За попередніми підрахунками, на 100 мешканців Галичини 1939 р. припадало 64 українці, 1 українець з польською розмовою мовою,

¹⁸⁶ Там само, 9.

¹⁸⁷ Кубійович Володимир, Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9 XII 1931 р., *Вісник*. Львів, 1936. Кн. 3, 212.

¹⁸⁸ Там само, 223.

¹⁸⁹ Федъків З. Я., Віросповідна статистика сучасної Польщі, *Життя і Знання*. 1937. Листво-пад. Ч. 11, 328.

¹⁹⁰ Кубійович Володимир, Етнографічна карта Галичини, 444.

11 поляків, 2 польські колоністи, 11 «латинників», 10 євреїв та один «інший». Ці дані суттєво відрізняються від урядової статистики, за якою станом на 1931 р. на 100 мешканців краю припадало за розмовною мовою 40 поляків, 52 українці та русини, 7 євреїв та один «інший»¹⁹¹.

Загалом на той час на території Польщі нараховувалося близько 700 000 селян-латинників у Галичині, Волині та східному Поділлі¹⁹².

Таким чином, переходи на латинський обряд кардинально не змінили міжнаціональні співвідношення у Польщі. Окрім того, група латинників українців у середині 1930-х років була чисельнішою від групи греко-католиків поляків¹⁹³. Утім, державна політика асиміляції латинників загострювала й без того наявні українсько-польські та міжконфесійні антагонізми.

Під час Другої світової війни питанням латинників намагався займатися Український Центральний Комітет у Krakovі, який стверджував, що тільки в Дистрикті Люблін мешкало близько 200 000 українців римо-католиків, які були частково сполонізовані¹⁹⁴.

Провідники УЦК у меморандумі німецькому урядові заявили, що римо-католики українці потребують українських священиків з окремою дієцезією з українським єпископом, а також теологічної академії для українських римо-католицьких священиків. Однак усвідомлюючи, що це питання не можна вирішити без Апостольського престолу, виявили розуміння, що треба почекати до кінця війни¹⁹⁵. Натомість просили негайного заснування українських шкіл та встановлення у селах на адміністративних посадах національно свідомих українців¹⁹⁶.

Переоблаштування границь Східної Європи після Другої світової війни кардинально змінили міжнаціональні та міжконфесійні співвідношення на українських територіях. У процесі усталення нового кордону між УРСР та Польщею частина латинників вийшла до Польщі. Радянська влада ліквідувала єпархіальну структуру Римо-Католицької Церкви, що була поширена на тих українських теренах, які перед війною входили до складу Польщі та Чехо-Словаччини¹⁹⁷.

Обмін населенням поміж Польщею та УРСР, репресії радянського режиму щодо обох католицьких конфесій зробили питання латинників неактуальним. Більшість римо-католиків, яка залишилася в УРСР, українізувалася. Згідно

¹⁹¹ Там само, 445.

¹⁹² Кубійович Володимир, *Латинники*, 1259.

¹⁹³ Кубійович Володимир, Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9 XII 1931 р., 214.

¹⁹⁴ Меморандум Української Національної Групи в Генеральній Губернії, Кубійович Володимир, *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету*. Чікаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975, 551.

¹⁹⁵ Там само, 551–552.

¹⁹⁶ Там само, 552–553.

¹⁹⁷ Турій Олег, *Греко-католики, латинники і православні в Україні: проти, поруч чи разом?* Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської академії, [б. д.]. (= «Україна Християнська». Вип. 7), 7.

з радянським переписом 1959 р. в УРСР мешкало 250 000 поляків, які познали українську мову як рідну (69% від загальної кількості поляків)¹⁹⁸.

У незалежній Україні після відновлення прав Римо-Католицької Церкви все більше вірян східного обряду, навіть тих, які не знають польської мови, переходят на римо-католицьку віру. Так, 1991 р. в Україні було зареєстровано 315 громад римо-католиків; 1992 р. – 452; 1993 р. – 517 громад¹⁹⁹. Станом на початок 1994 р. в державі вже діяли 588 таких громад, 16 монастирів із 86 ченцями, 256 священиків та 3 духовні семінарії, в яких навчалися 199 майбутніх римо-католицьких священиків²⁰⁰.

На початок ХХІ століття Римо-Католицька Церква в Україні мала в своєму складі 4 єпархії, одну апостольську адміністратуру в Закарпатті, 9 єпископів, 38 монастирів, 262 монахи й монахині, 408 священиків (278 з яких були іноземними громадянами), 674 храми (65 – у процесі будівництва), 772 громади, з яких понад половина розташована в центральних областях (Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській та Київській). Тоді кількість вірян римо-католиків в Україні за різними даними оцінювалася від 200 до 800 тисяч²⁰¹. Можна припустити, що збільшення кількості римо-католиків є певною даниною родинній пам'яті. Більшість із них не знають або погано знають польську мову й не розмовляють нею в щоденному житті чи в родинному колі. Тому в костелах Служби Божі відбуваються головно українською.

Інший наслідок існування латинників у минулому – намагання тисяч сучасних мешканців галицьких областей та волинської отримати «карту поляка». Громадян України до такого кроку спонукають насамперед конкретні соціальні привілеї власників таких «карт»: можливість безвізового відвідування Польщі, безкоштовного навчання чи лікування, отримання більш оплачуваної праці тощо.

Першочерговою умовою для надання такого документа є фактичне підтвердження того, що хтось із предків претендента належав до римо-католицької конфесії. Тобто уряд Польщі ототожнює римо-католицьке віросповідання з польською ідентичністю. Названі вище дані про змішані шлюби засвідчують, що на «карту поляка» сьогодні можуть претендувати сотні тисяч українців. Однак отримання «карти поляка» й названі соціальні преференції можуть спонукати їх до переосмислення своєї ідентичності.

Автор уважає цей текст артикуляцією проблеми та впровадженням до грунтовніших студій. Поза увагою залишилася низка важливих питань: польське бачення питання галицьких латинників; з'ясування конкретних причин, мотивів, обставин, процедур і кількісної динаміки переходу греко-католиків на латин-

¹⁹⁸ Кубійович Володимир, *Латинники*, 1259.

¹⁹⁹ *Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюллетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини*. Київ; Харків, 1995. Вип. 13, 7.

²⁰⁰ Там само, 11.

²⁰¹ Турій Олег, *Греко-католики, латинники і православні в Україні: проти, поруч чи разом?*, 7.

ський обряд, як в окремих місцевостях, так і в цілому краю. Подібні студії варто було би здійснити щодо інших регіонів етнічного прикордоння: Волині, Холмщини та Підляшшя. Зокрема, бачиться важливим з'ясувати, яким було ставлення до латинників на українсько-польському пограниччі під час Другої світової війни, зокрема на час міжетнічного конфлікту на Волині та Галичині.

Історія латинників є доброю нагодою до долучення українського матеріялу до національних студій у ширшому європейському контексті. З подібними суперечками щодо співвідношення понять конфесія/національна ідентичність зіткнулися свого часу німці, серби та хорвати, ірландці, литовці тощо, особливової актуальності це питання набувало, коли йшлося про населення прикордонних регіонів.

Утім, матеріал статті дозволяє робити попередні висновки:

1. Різного роду оцінки чисельності й рівня національної свідомості українського та польського населення Галичини наприкінці XIX – першій половині XX ст. повинні враховувати існування значної групи латинників з амбівалентною ідентичністю.
2. В австрійській Галичині мова й обряд не були самодостатніми чинниками для творення національної ідентичності, багато чого в цьому плані залежало від просвітницької праці світської та духовної інтелігенції та позиції Церков.
3. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. у Східній Галичині та утворення ЗУНР поставили дилему ідентичності латинників у площину вибору стратегії виживання. Прорахунки політичного проводу, що виявилися в ігноруванні питання латинників у довоєнний час, мали негативні наслідки: у момент українського державотворення римо-католики, які розмовляли українською, з різних причин не виявили ані національної, ані державної свідомості.
4. У міжвоєнний період національно-державний чинник відіграв визначальну роль: латинники переважно схилялися до польської ідентичності, збільшувалася динаміка переходів на латинський обряд. Подібно після Другої світової війни римо-католики, які залишилися на території УРСР, українізувалися.
5. Актуальністі це питання набуває в незалежній Україні у процесі її шляху до європейської спільноти. Історики та соціологи могли би зіставити сьогоднішнє розташування римо-католицьких парафій західних областей України з локалізацією громад україномовних «латинників» у минулому.
6. Історія галицьких латинників має ще один вкрай важливий вимір історичної пам'яти. Вона сприяє усвідомленню того, наскільки походження, національна ідентичність та конфесійна належність на галицьких теренах, з одного боку, не завжди корелювали, а з другого, – були і залишаються тісно переплетеними в родинних зв'язках. З огляду на це історія кривавих українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття набуває ще більш трагічного змісту.

Oleh PAVLYSHYN

The Dilemma of Identity, or the History of How the “Latynnyky” Did not Become Ukrainians or Poles (Halychyna, mid-19th ct. – first half of 20th ct.)

In this article Oleh Pavlyshyn analyses the issue of the so-called “Latynnyky” – Halychyna peasants of the Roman-Catholic rite, who in their everyday life spoke Ukrainian. This category of peasants did not fit the norms that ruled Halychyna in the 19th century – first half of the 20th century, that of considering Greek-Catholics who spoke Ukrainian, as “Rusyny” (Ukrainians) and Polish speaking Roman-Catholics as Poles. The author analyzes the discussion of scholars regarding the origin of the Latynnyky (autochtons or colonists), examines the different estimations of their numbers, illuminates the practice of solving the dilemma of national identity, and discusses the relation of the Latynnyky to the Ukrainian movement.

The Latynnyky came partly from Polish villagers-colonists; from villagers of Greek-Catholic rite who went over to the Latin rite; as well as from mixed families. The general number of Latynnyky in Galicia did not have a stable character and did not correlate with the natural growth of the population, disproportionate were also the dynamics of the change in rites. According to different versions and possibilities of counting the number of Latynnyky in the country during the second half of the 19th and beginning of the 20th ct., they were estimated to be from 30,000 Latynnyky who had Ukrainian identity to half a million who spoke Ukrainian. However, in any case, with the counting of the Latynnyky, the language map of Galicia had a more homogeneous picture as compared to the confessional one.

The national identity (awareness) of the Latynnyky had an ambivalent character. They were a non-homogeneous group also in the usage of Ukrainian language. Only individual Latynnyky were involved in the Ukrainian movement of Halychyna (Galicia). In the local Ukrainian intelligentsia community of the beginning of the 20th century the arguments about the Latynnyky coincided in time with the discussions about the national idea and identity. Iulian Bachyns’kyi, Stefan Tomashivs’kyi and Volodymyr Okhrymovych appealed to refuse to combine rite with national identity, but instead to demand to enlighten the villagers of the Roman-Catholic rite who spoke Ukrainian of their Ukrainian identity. Aside from this the Ukrainian movement in the country did not take advantage of the chance to recruit the Latynnyky to their side. The secular intelligentsia did not conduct systematic national-consciousness raising work among the villagers of the Roman-Catholic confession. The Greek Catholic clergy opposed the change of rites, but one of its members composed a Decalogue for Ukrainian-speaking Roman Catholics to encourage them to assume Ukrainian identity.

The Ukrainian-Polish war in Eastern Galicia in 1918–19 placed the dilemma of the identity of the Latynnyky into the realm of a choice of a strategy for survival. Therefore, the attempts of the ZUNR administration to win the villagers-Latynnyky

to its side were unsuccessful. The application of forcible methods destroyed their sympathy for Ukrainian rule.

During the interwar period in Eastern Galician lands, the Polish national-state element played a significant role. With the solidifying of the Polish rule, the administrative, educational, cultural and religious circumstances created better conditions for the selection by Latynnyky of a specifically Polish identity. Mainly, during the 1930's, there happened the crystallization of the national awareness by the Latynnyky in the direction of a gradual transition to a clearly defined national group, more often to that of Poles, and rarely to Ukrainians. Due to a simplified process of transition of Greek-Catholics to the Roman-Catholic rite and the encouragement of such a practice by the Polish authorities, the dynamic of the rite changing increased. However, such occurrences did not significantly influence the national statistics in Poland. A significant number of Latynnyky did not ultimately change the language of their everyday communication.

The reconstruction of the borders of Eastern Europe after World War II and the massive resettlements and deportations essentially transformed the international and inter-confessional relationships in Galicia and the issue of the Latynnyky became irrelevant. Most of the Roman-Catholics who remained in the USSR, ukrainianized. The author supposes that the growth of Roman-Catholics in the Western regions of independent Ukraine is a tribute to family memory – the belonging of their parents to the Latin rite. In general, the history of Latynnyky testifies that the origin, national identity, and confessional membership on the Galician lands, on the one hand, did not always correlate and remain tightly intertwined with family relations.

The author considers his work the posing of the problem and the introduction to more thorough studies of the aspect of confessional/national identity regarding the other regions of Ukrainian border areas: Volyn, Kholmshchyna, and Pidliashchia, and also in a broader comparative European context.

Bibliography

- a.a. Na pekuchi temy, Nyva. 1909. 1 kvitnia Ch. 7, 265
Andrusyshyn B. I., "Zoshyty sviashchennyka ottsia Pavla (1939–1958 rr.), Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal, 1993. № 1, 111–112
Bachyns'kyi Julian. Gl'oossy. L'viv. Nakladom redaktsii "Iskry", 1904
Bala Iosyf, Kobylans'ka Varvara, Kotsubyntsi, Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkiv's'koi okruhy, 324
Barvins'kyi V., Doslidz z polia statystyky. U L'vovi, 1901. ("Literaturno-naukova biblioteka". Ch. 17, 11)
— Doslidz z polia statystyky, Dilo, 1882. 17 (29) lystopada. Ch.89, 2; 24 lystopada (6 hrudnia). Ch. 91, 1–2
Brahar Vasyl', Rosokhach, Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkiv's'koi okruhy, 240
Bril' Stepan, Osypiv Hryhorii, Tudoriv, Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkiv's'koi okruhy, 345

[Buzek Józef]. Rozsiedlenie ludności Galicyi według wyznania i języka. Opracował dr. Józef Buzek, Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane prez Krajowe Biuro Statystyczne pod redakcją Prof. Dra Tadeusza Pilata. We Lwowie, 1909. T. XXI. Zeszyt II, 156

Chernets'kyi A., Shche pro nashi mista (Ternopil', stolysia Podillia) Krakiv's'ki Visti. 1943. 3 kvitnia. Ch. 70, 2

— Z moho zhyttevoho shliakhu (Uryvok iz spohadiv), Al'manakh "Molodoi Ukrayny" spohady pro himnaziini hurtky v Berezhany. Berezhany; Miunkhen; N'iu Iork, 1954, 106

Chorniy Petro Ihorovych, Etnichna hrupa Halychyny mizhvoennoho periodu (1919–1939 rr.): demografichni ta etnokul'turni protsesy: avtoref. dyser. kand. ist. nauk. 07.00.05. L'viv, 2011

Chy i teper mae shyrytys' polonizatsiia?, Sichovy holos. Kolomyia, 1919. 25 sichnia. Ch. 4, 4

Demkovych-Dobrians'kyi Mykhailo, Potots'kyi i Bozhyns'kyi Tsisars'ki namisnyky Halychyny 1903–1913. Rym, 1987 (Vydannia Ukrains'koho Katolyts'koho Universytetu Sv. Klymentia Papy. T. LIX)

Do vsikh Ukrantsiv Latyns'koho obriadu!, Ukraina. Zhovkva. 1919. 19 lystopada. Ch. 3, 4

Fed'kiv Z. Ia., Virosposvidna statystyka sychasnoi Pol'shchi, Zhyttia i Znannia. 1937. Lystopad. Ch. 11, 328

Fitsalovych Julian, o., Ukrains'ke dukhovenstvo v Terebovel'shchyni, Terebovel's'ka Zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk / Ivan Vynnyts'kyi – holovnyi redaktor. N'iu Iork; Sidnei, Paryzh, Toronto, 1968 v Ukrains'kyi arkiv NTSH. T. XX, 217

Harasevych Bohdan, Deliiv, Al'manakh Stanyslavivs'koi zemli, T. II, 562

Himka John-Paul, Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Edmonton, 1988

Hrytsak Iaroslav, Narys istorii Ukrayny. Formuvannia modernoi ukrains'koi natsii XIX–XX stolittia. Kyiv, 2000. 2-he vyd., 13

Iahel's'kyi Ivan, "Rus' ryms'koho zakonu" (Pro pokhodzhennia Ukrantsiv-latynnykiv istorychna rozvidka), Nova zoria. L'viv, 1934. 7 sichnia. Ch. 1, 9

Iakovenko Natalia, Paralel'nyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen' ta idei v Ukraini XVI–XVII st., Kyiv: Krytyka, 2002

Iaremenko Porfyrii Kyryllovych, Meletiy Smotryts'kyi. Zhyttia i tvorchist' / Akademia nauk Ukrains'koi SRS; Instytut literatury im. T. H. Shevchenka. Kyiv: Naukova dumka, 1986. S. 23

Iatsyshyn Petro, o., Mizhobiadovi neporozuminnia v skhidni Halychyny, Nyva. 1912. 1 maia. Ch. 10, 320

I. N. [Nimchuk Ivan], Shche raz pro l'vivs'kykh rymo-katolykiv, Krakiv's'ki Visti. 1943. 18 kvitnia. Ch. 82, 2

Katolyk, Prychynky do martyrol'ogii Rusyniv-uniiativ v Halychyny, Nyva. 1912. 15 martsia. Ch. 6, 202, 203, 204–206

Klodnyts'kyi Osyp, Tovmachchyna // Al'manakh Stanislav's'koi zemli. Zbirnyk materialiv do istorii Stanislavova i Stanislavivshchyny / Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Red.-uporiadnyk: Bohdan Kravtsiv. N'iu Iork; Toronto; Miunkhen, 1975 (= Ukrains'kyi arkhiv. T. XXVIII). S. 872

— Khotymyr // Al'manakh Stanislav's'koi zemli. Zbirnyk materialiv do istorii Stanislavova i Stanislavivshchyny / Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Red.-uporiadnyk: Bohdan Kravtsiv. N'iu Iork; Toronto; Miunkhen, 1975, 936–937

Kostiv Pavlo, Stel'mashchuk Teodor, Oryshkivtsi, Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkiv's'koi okruhy, 341

Kostyk Oleksa, Torky. Selo z-nad Sianu / Za redaktsiieiu Bohdana Huka. Pere-myshyl', 2003, 47

Kotsko Adam, Moloda Ukraina. U L'vovi, 1920. 20 chervnia. Ch. VI–VII, 238–239

Kozak Ivan, Iordan u Terebovli, Terebovel's'ka Zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk, 419, 421

Krochmal Anna, Konflikt czy wspolpraca? Relacje mendzy duchowienstwom lacinskim i greckokatoliclom w diecezji przemyskiej w latach 1918–1939. Lublin, 2001, 79

Kubiovych Volodymyr, Etnohrafichna mapa Halychyny, Ukraina. Paryzh, 1951. Ch. 6, 443

— Natsional'ni vidnosyny v Halychyni v svitli perepysu z 9 XII 1931 r., Visnyk. L'viv, 1936. Kn. 3,213

— Zakhidni Ukrains'ki Zemli v mezhakh Pol'shchi 1920–1939 (Etnohrafichni vidnoshennia). Chikago; N'iu Iork, 1963

— Entsiklopedia ukainoznavstva. Perevydannia v Ukraini. L'viv: naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka u L'vovi, 1994. T. 4, 1259

— Etnohrafichna mapa Halychyny, Ukraina. 1951. Ch. 6, 443

Kupchyns'kyi Roman, Moi dobri znaiomi, Visti kombatanta. Niu Iork, 1964

Kurylyshyn Kostiantyn, Ukrains'ke zhyttia v umovakh nimets'koi okupatsii (1939–1944 rr.): za materialamy ukrainomovnoi lehal'noi presy: monohrafia / NAN Ukrainy. LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. L'vivs'ke viddilennia Instytutu Ukrains'koi arkheohrafii i dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. L'viv, 2010

Łukomski Stanisław, ks., Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzecząpospolitą Polską. Łomża, 1934

Lypyns'kiy V'iacheslav, Tvory. T. 2: Uchast' shliakhty u velykomu ukainos'komu povstanni pid provodom get'mana Bohdana Khmel'nyts'koho / Skhidno-Evropeis'kyi doslidnyi instytut im. V. K. Lypyns'koho. Istorychna sektsiia. Redaktor Lev R. Bilas, Filadel'fia, 1980, 247–249, 313–315

M. K. [Konovalets' Myron], Peretiahane na latynstvo, Nyva. 1914. 15 liutoho. Ch. 1–3

— Mishani podruzhzhia, Krakivs'ki Visti, 1943. 2 kvitnia. Ч. 69, 2

Makhukh Ivan, Na narodnii sluzhbi. Spohady. Kyiv: vydavnytstvo "Osnovni tsinnosti", 2001 (= seriia "Spadshchyna", kn. 11), 199

Medzhets'kyi Vlodzimezh, Seliany u natsiotvorchykh protsesakh Tsentral'noi i Skhidnoi Evropy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia, Ukraina moderna / Za red. V. Verstiuka, Ia. Hrytsaka, L. Zashkil'niaka, V. Kravchenka, M. Krykuna. L'viv, 2001. Ch. 6, 72

Memorandum Ukrains'koi Natsional'noi Hrupy v Heneral'nii Hubernii, Kubiovych Volodymyr, Ukrantsi v Heneral'nii Hubernii 1939–1941. Istorychno-memuarnyi zbirnyk. 1968 (Ukrains'kyi arkhiv NTSh. T. XX), 74

Mytsiuk O., Natsionalizm v agrarnii politytsi v Serednii Evropi, Literaturno-Naukovyi visnyk. L'viv, 1927. Kn. XII. Za hruden', 333

Nacherk Istorii Unii Ruskoi Tserkvy z Rymom. L'vov: Nakladom Komitetu iuvileinogo, 1896

Nyva. 1909. 1 kvitnia. Ch. 7., S. 263

Novynky. Perekhod na pravoslavie, Dilo. 1881. 23 hrudnia (4 sichnia 1883) Ch. 99, 3

O. V. [Okhrymovtch Volodymyr], Tserkovna statystyka v pol'skim osvitleniu. Nyva. 1909. 1 sichnia. Ch. 1, 62–63

— Russyny-latynnyky. Narys. Napysav V. O. L'viv: nakladom avtora, 1912

Od armii komputowej do narodowej II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku / Pod red. M. Krotofila i A. Smolińskiego. Toruń, 2005, 168–173

Okun' V. Rusyny-latynnyky (Z pryvodu paps'koho dekrebu z 13 zhovtnia 1906), Dilo. 1907.15 (28) sichnia. Ch.11. 1

Onikhriv M., Malovody // Pidhaets'ka Zemlia, Istorychno-memuarnyi zbirnyk / Holovnyi redactor: prof. Taras Hunchak. Detroit; N'iui Iork; Paryzh; Sidnei; Toronto, 1980 (= Ukrains'kyi Arkhiv, T. XXVI)

Oryshkevych Petro, Ukrantsi Zasiannia, Peremyshyl' Zakhidnyi Bastion Ukrainy. Zbirnyk materialiv do istorii Peremyshlia i Peremys'ki zemli zladzhenyi redaktsiinoiu koliegiieiu pid provodom prof. B. Zahaikevycha N'iui Iork; Filadel'fia, 1961, 130

Osadczy Włodzimierz, Stosunki międzyobrądkowe a kwestia narodowa w Galicji Wschodniej w XIX i początku XX wieku, Polska–Ukraina 1000 lat sasiedstwa / Pod redakcja Stanisława Stepnia. Przemysł, 2000. T. 5: Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele Powszechnym, 79–86

Osadtsa A., Voloshchyna // Pidhaets'ka Zemlia, Istorychno-memuarnyi zbirnyk / Holovnyi redactor: prof. Taras Hunchak. Detroit; N'iui Iork; Paryzh; Sidnei; Toronto, 1980 (= Ukrains'kyi Arkhiv, T. XXVI) 441

Pachovs'kyi Vasyl', Ukrains'ka dribna shliakhta, Zhyttia i znannia. L'viv, 1937. Lystopad, Ch. 11

Pavlykovs'kyi Iulian, Ohliad pershoi pol's'koi statystyky naselennia Halychyni (Pislia stanu z 30 veresnia 1921 r.), "Druk". Informatsiinyi kalendar na 1925 rik. L'viv, 1925, 35–48;

Pavlyshyn Oleh, Ievhen Petrushevych (1863–1940). Iliustrovanyi biohrafichnyi narys. Instytut istorychnykh doslidzhen’ L’vivs’koho Natsional’noho Universytetu imeni Ivana Franka. L’viv: L’viv-Manuskrypt, 2013

— Orhanizatsiia tsyvil’noi vlady ZUNR v povitakh Halychyny (lystopadhruden’ 1918 roku), Ukraina Moderna. 1999. Ch. 2–3: za 1997–1998 rr., 136–142

— Pol’s’ke naselennia Skhidnoi Halychyny pid vladoiu Zakhino-Ukrains’koi Narodnoi Respubliky. Visnyk L’vivs’koho Universytetu. Seria istorychna, L’viv, 2005. Vyp. 39–40, 239, 251–252

— Z istorii vprovadzhennia hryhorians’koho kalendaria v tserkovne zhyttia ukrainitsiv: kalendarna reforma iepyskopa Hryhoria Khomyshyna, Ukraina Moderna / Vidp. Red. Ia. Hrytsak, M. Krykun. Kyiv; L’viv: Krytyka, 2002. Ch. 7, 51

Pawłowski Stanisław, Stosunki narodowościowe w Galicyi Wschodniej, Römer E., Zakrewski St.,

— W obronie Galicyi Wschodniej. Lwów, MCMXIX. S. 73

Perekhid na latynnyts’kyi obriad. L’viv 1913 (= Biblioteka “Osnovy” Ch. 27), 3–12

Pershi dni lystopada u Skhidniy Halychyni, Litopys Chervonoï Kalyny. L’viv. 1930. Ch. 3, 21

Petryshyn V. Shche pro selo Hostiv // Al’manakh Stanslavsk’koi Zemli, Zbirnyk materialiv do istorii Stanslavova i Stanslavshchyny. Naukove Tovarystvo im. Shevchenka. N’iu Iork; Sidnei, Paryzh, Toronto, 1985. T. P (= Ukrains’kyi arkhiv T. XXIX), 555

Piątkowski Kazimierz, Rozwój stosunków wyznaniowych i narodościowych Małopolski Wschodniej. Materiały dla celów pracy społecznej. Lwów, 1936

Podolianka, Polivtsi, Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivs’koi okruhy, 256

Povitove viche, Zolochivs’ke slovo. Zolochiv, 1919. 19 bereznia. Ch. 22, 1

Pravda liudyny v Ukraini, Informatsiino-analitychnyi biuletén’ Ukrains’ko-Amerykans’koho Biuro zakhystu prav liudyny. Kyiv; Kharkiv 1995. Vyp. 13, 7

Pravdoliubets, Iz Peremyshl’skoi eparkhii (perekhody na lat. obriad), Slovo, L’viv, 1870. 28 marta (9 aprelia). Ch. 25, 3; Iz Peremyshlians’koi eparkhii. (Eshche o povodakh perekhoda dochernei gromady Shavnika v Mushynskom dekanate na lat. obriad), Tam samo. 25 aprelia (7 maia). Ch. 32, 2–3

Rudnyts’ka Milena, Spys zhinok iaki sluzhyly v UHA, Ukrains’ka Halyts’ka Armia, U 40-richchia ii uchasti u Vyzvol’nykh Zmahanniakh (Materiały do istorii) / Vydat khorunzhyyi USS Dmytro Mykytiuk. Winnipeg, 1958

Rudnyts’kyi Stepan, Ohliad natsional’noi terytorii Ukrainy, Ioho zh, Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy? / Upor., peredmova O. I. Shablia. L’viv: Svit, 1994

Ryzhak Petro, Tsybul’s’kyi Ivan, Stara Iahol’nytsia, Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivs’koi okruhy, 248.

Sadovs’kyi V., liudnist’ zakhidno-ukrains’kykh zemel’ po pol’s’komu perepysu 30 veresnia 1921 roku, Studii z polia suspil’nykh nauk i statystyky. Vydaie Statystichna komisiia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. L’viv, 1927. T. IV, vyp. 1 / Pid red. d-ra M. Korduby, 7, 19

Saliak Ia., Muzhyliv // Pidhaets'ka Zemlia, Istorychno-memuarnyi zbirnyk / Holovnyi redactor: prof. Taras Hunchak. Detroit; N'iu Iork; Paryzh; Sidnei; Toronto, 1980 (= Ukrains'kyi Arkhiv, T. XXVI)

Sekretar Mykola, Iak zhylosia (Spomyny). Prudentopil', 1971

Shykh Ivan, Istoryia tserkovnoi Unii na Bukovyni vid pochatku ii zasnovania azh do 1901 roku. Nyva. 1907. 15 veresnia. Ch. 18

Skorodyntsi, Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivs'koi okruhu, 191

Slyvka Liubov, Halyts'ka dribna shliakhta v Avstro-Uhorshchyni (1772–1914 rr.). Ivano-Frankivs'k: Misto NV, 2009

Slyzhd Adol'f. "Moi lita". Spohady. L'viv: Manuskrypt-L'viv, 2014 (= Biblioteka "Ukrainy modernoi", seriya "Spohady, Shchodennyky, interv'iu"). Ch. 2)

Smerechens'kyi Lev, Davydkivtsi, Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivs'koi okruhy. Povity: Chortkiv, Kopychyntsi, Borshchiv, Zalishchyky. Redaktsiina Kolehia: Ol'ha Sonevys'ka, Bohdan Stepanovych, d-r Roman Drazhn'ovs'kyi. N'iu Iork, Paryzh, Sidnei, Toronto, 1974 (= Ukrains'kyi Arkhiv T. XXVI), 236

Stakhiv Matvii, Zamitky // Zbarazhchyna, Zbirnyk spomyniv, stattei i materialiv / Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Komisiia regional'nykh doslidiv i publikatsii. Holova: prof., d-r. Vasyl' Lev. Toronto, Ont., [B. d.]. (= Ukrains'kyi arkhiv T. XVII), 418

Tarnav's'kyi Fylymon. Spohady. Rodynna khronika Tarnav's'kykh iak prychynok do istorii tserkovnykh, sviaschchenyts'kykh, pobutovykh, ekonomichnykh i politychnukh vidnosyn v Halychyni v druhii polovyni XIX storichchia i v pershii dekadi XX storichchia. Toronto: Ukrains'ke vydavnytstvo "Dobra Knyzhka", 1981

Tomashivs'kyi S. Pros'vitni vydavnytstva (Zamitky i bazhania), Pershyi Ukrains'kyi Pros'vitno-Ekonomicnyi Konhres uladzhenyi Tovarystvom "Pros'vita" v soroklite zasnovania u L'vovi v dniakh 1 i 2 liutoho 1919 roku. Protokoly i Referaty zredahuvaly D-r Ivan Bryk i D-r Mykhailo Kotsiuba. L'viv, 1910, 106

— Reforma kalendaria i tserkvy. Dilo. 1916. 16 maia (3 st.). Ch. 122, 2

Turiy Oleh, Hreko-katolyky, latynnyky i pravoslavni v Ukraini: proty, poruch chy razom? L'viv: Instytut Istoryi Tserkvy L'vivs'koi Bohoslovs'koi Akademii, [b. d.]. (= "Ukraina Khrystyians'ka". Vyp. 7)

Vandzhura Maria, Sulyma Mykhailo, Ulashkivtsi, Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivs'koi okruhy, 242

— Svydova, Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivs'koi okruhy, 254

Vasylyk Andriy, Koliia zhyttia (Zapysky zaliznychnyka. Frahmenty) / Publikatsiia Iuriia Korduby, Bil'. Al'manakh. Ch. 5–6. L'viv: Poklyk sumlinnia, 1995

Visty z osvobozhdenykh oblastyi skhidnoi Halychyny, Dilo. 1917. 9 serpnia (st. 27 lypnia). Ch. 185, 3

Volians'kyi On., o., Do rusko-pol'skoho problemu (Obriadovist' i natsional'nist'), Nyva. 1909. 15 sichnia. Ch. 2, 49

Z tserkovnoho zhyttia. Viddilinne Kholmshchyny i Pidlisia vid Pol's'koho kopolivstva. Nyva. 1907. 1 sichnia. Ch. 1, 16

Zakrewski Stanislaw, Polacy i Rusini na Ziemi Czerwieńskiej w przeszłości, Romer E., Zakrewski St., Pawłowski St. W obronie Galicyi Wschodniej. Lwów, MCMXIX, 47.

Zaplitnyi Antin, Dr., Terebovia za ukrains'koi vlady, Terebovel's'ka Zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk. Ivan Vynnyts'kyi – holovnyi redaktor. N'iu Iork; Sidnei, Paryzh, Toronto 1968 (= Ukrains'kyi arkiv NTSH. T. XX), 252

Zatsukhnyi M., Pro selo Zastavche i ioho meshkantsiv // Pidhaets'ka Zemlia, Istorychno-memuarnyi zbirnyk / Holovnyi redactor: prof. Taras Hunchak. Detroit; N'iu Iork; Paryzh; Sidnei; Toronto, 1980 (= Ukrains'kyi Arkhiv, T. XXVI), 517.

Zbornik zakonov administratsiynykh ulozhyv Dr. Damian Savchak. L'vov: nakladom avtora, 1893

Zemba Andzhei A., Mytropolyt Andrey Sheptyts'kyi i uriad II Rechi Pospolitoi Pol'shchi u 1923–1939 rr., Metropolia N'iu-Iorku Sluzi Bozhomu Andreevi u piatydesiatyrichchia ioho smerti / Zredahuav Mykola Haliv. N'iu-Iork 1996, 45

Ziemia Tłumacka. 1920. 27 czerwca. Nr. 7, 3

Archives

Derzhavnyi arkiv Lvivskoi oblasti (DALO), f. 1259, op. 1, spr. 63, ark. 1–1 zv.

Derzhavnyi arkiv Lvivskoi oblasti (DALO), f. 1259, op. 1, spr. 3, ark. 23

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkiv u Lvovi (TsDIA), f. 146, op. 8, spr. 3045, ark. 2 zv.